

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»

Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Кафедра історії та політичної теорії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
кваліфікаційної роботи ступеня бакалавра

студента Гарбузова Олександра
Юрійовича

(ПІБ)

академічної групи 032-21-
1

(шифр)

спеціальності 032 Історія та археологія

(код і назва спеціальності)

за освітньо-професійною програмою – “Соціальна
антропологія”

(офіційна назва)

на тему Середньовічні міста України: особливості традиційної
побутової
культури

(назва за наказом ректора)

Керівники	Прізвище, ініціали	Оцінка	Підпис
кваліфікаційної роботи	Ченцова Н.В.		
розділів:			
Рецензент			
Нормоконтролер			

Дніпро
2025

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»

ЗАТВЕРДЖЕНО:
завідувач кафедри ІПТ

«__» _____ 202_ року

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
ступеня бакалавра

студенту Гарбузову Олександрю Юрійовичу академічної групи 032-21-1

спеціальності – 032 Історія та археологія

за освітньо-професійною програмою – “Соціальна антропологія”

на тему Історична пам’ять євреїв України (на матеріалах
Дніпропетровщини)

	Розділ	Зміст	Термін виконання
1	теоретичні основи дослідження середньовічних міст України	1.1 Поняття «середньовічне місто» та його риси в українському контексті. 1.2 Джерела вивчення побутової культури середньовічних міст 1.3 Урбанізаційні процеси на українських землях у середньовіччі	20.05.2025
2	повсякденне життя та побут середньовічних міст	.2.1 Житлове середовище: типи осель, планування і міська архітектура 2.2 Традиції, звичаї та культурні практики міщан 2.3 Гігієна, харчування та дозвілля в міському побуті 2.4 Роль церкви та релігійні практики в міському житті	29.05.2025

	розділ 3. соціальна та господарська структура міст	3.1 Соціальні верстви та система міського самоврядування 3.2 Цехи, ремесла та торгівля як основа міської економіки 3.3 Вплив зовнішніх факторів (війни, політичні події) на міське життя 3.4 Геральдика, символіка та просторове оформлення міського простору	13.06.2025
	розділ 4. традиційно- побутова культура в контексті історичного розвитку	4.1 Взаємозв'язок міської та сільської культури 4.2 Трансформація міського побуту у пізньому середньовіччі 4.3 Спадщина середньовічних міст у сучасній культурній пам'яті	23.05.2025

Завдання видано _____ Н.В.Ченцова.

Дата видачі 05.05.2025

Дата подання до екзаменаційної комісії 25.06.2025

Прийнято до виконання _____ Гарбузов О.Ю.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 63 с., 19 джерел.

Об'єктом дослідження є історична пам'ять народу України.

Предмет дослідження – Середньовічні міста України: особливості традиційної побутової культури

Метою роботи є вивчення особливостей формування та розвитку традиційно-побутової культури в середньовічних містах України. На основі міждисциплінарного підходу здійснено спробу реконструкції моделей повсякденного життя міського населення в різних історико-географічних регіонах. Проаналізовано основні чинники, що впливали на побут, ремесла, житлову архітектуру, громадські простори та культурні практики. Розкрито взаємозв'язок між внутрішніми соціально-економічними процесами та зовнішніми впливами (торгівля, війни, міжетнічні контакти) у формуванні міської культури. Окрему увагу приділено регіональним відмінностям (Волинь, Поділля, Слобожанщина, Причорномор'я тощо) та впливу правових і релігійних традицій на міський побут. Запропоновано концептуальні підходи до збереження та популяризації нематеріальної культурної спадщини середньовічних міст.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

- 1.1 Поняття «середньовічне місто» та його риси в українському контексті.
- 1.2 Джерела вивчення побутової культури середньовічних міст
- 1.3 Урбанізаційні процеси на українських землях у середньовіччі

РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ПОБУТ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ

- 2.1 Житлове середовище: типи осель, планування і міська архітектура
- 2.2 Традиції, звичаї та культурні практики міщан
- 2.3 Гігієна, харчування та дозвілля в міському побуті
- 2.4 Роль церкви та релігійні практики в міському житті

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА І ГОСПОДАРСЬКА СТРУКТУРА МІСТ

- 3.1 Соціальні верстви та система міського самоврядування
- 3.2 Цехи, ремесла та торгівля як основа міської економіки
- 3.3 Вплив зовнішніх факторів (війни, політичні події) на міське життя
- 3.4 Геральдика, символіка та просторове оформлення міського простору

РОЗДІЛ 4. ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

- 4.1 Взаємозв'язок міської та сільської культури
- 4.2 Трансформація міського побуту у пізньому середньовіччі
- 4.3 Спадщина середньовічних міст у сучасній культурній пам'яті

ВСТУП

1.Актуальність теми

Тема «Середньовічні міста України: Середньовічні міста України: особливості традиційної побутової культуриивості традиційної побутової культури» є надзвичайно актуальною, оскільки дозволяє простежити глибинні культурні, соціальні та історичні процеси, що формували міське середовище на українських землях у Середньовіччі. Вивчення традиційної побутової культури середньовічних міст сприяє кращому розумінню того, як мешканці цих міст жили, працювали, святкували, спілкувалися та зберігали свою ідентичність у складних історичних умовах.

Побутова культура міст середньовічної України відображає багатий спектр традицій, звичаїв та норм повсякденного життя, що є важливою складовою історичної спадщини українського народу. Кожен аспект – від архітектури житла, ремесел та торгівлі до духовного життя, цехової організації та святкувань – формує уявлення про те, як виглядала міська цивілізація в епоху Київської Русі та пізніші періоди.

Історичні події, зокрема політичні трансформації, вплив іноземних держав, війни, соціальні зміни, безпосередньо впливали на розвиток міської культури. Зміни в управлінні, структурі населення, міській забудові чи функціонуванні ремісничих майстерень завжди супроводжувалися трансформаціями в повсякденному житті містян, впливали на організацію простору, звички та матеріальну культуру.

Вивчення міського життя дозволяє не лише зберегти пам'ять про минуле, а й актуалізувати цінності, що були закладені в побут наших предків. Це сприяє формуванню національної самосвідомості, культурної наступності, розумінню витоків українського урбанізму та глибшому розумінню ролі міста в розвитку української державності. У сучасних умовах повернення до історичних джерел міської культури відкриває нові можливості для міждисциплінарного діалогу та розуміння історичної ідентичності України.

2. Мета та завдання дослідження

Методом цього дослідження є комплексне вивчення традиційної побутової культури давніх міст України як важливого елемента історичної спадщини та соціального розвитку українського суспільства. У роботі розглядається формування міського середовища, його соціальна структура, побутові звички мешканців, архітектурні особливості та вплив релігії на повсякденне життя. Особлива увага приділяється впливу історичних обставин – політичних змін, воєн, зовнішньої культурної взаємодії – на життя та культуру міста. Дослідження також охоплює функціонування ремесел, майстерень, торгівлі та роль міст у загальному розвитку українських земель у середньовічній період. Аналізуючи ці аспекти, робота спрямована на виявлення особливостей української міської культури в порівнянні з іншими європейськими регіонами та розуміння її значення для формування національної ідентичності.

3. Об'єкт дослідження

Об'єктом дослідження є старовинні міста України як центри формування культурного простору, соціальних відносин та матеріальної культури. Особлива увага приділяється повсякденному життю людей, яке відображало характерні риси побуту, ремесел, архітектури, традицій, духовного життя та господарської діяльності. Увага також зосереджена на впливі зовнішньополітичних подій, культурних контактів та внутрішніх трансформацій на зміну способу життя в українських містах Середньовіччя.

4. Предмет дослідження

Предметом дослідження в цій роботі є специфічні особливості та трансформації традиційної побутової культури українських міст у період з XI по XIV століття в контексті соціального, культурного та історичного розвитку. Це включає аналіз особливостей способу життя містян, організації простору, ремісничої діяльності, матеріальної культури, звичаїв, релігійних практик та форм повсякденного спілкування, які відображалися в повсякденному житті міського населення. Також розглядається динаміка змін у цих сферах під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів.

5. Методи дослідження

У дослідженні використано комплекс методів, які дозволяють широко охопити різні аспекти повсякденного життя в українських містах.

Історичний метод – передбачає аналіз письмових джерел, літописів, архівних матеріалів, хронік та документів того часу для реконструкції умов життя в середньовічних містах та виявлення змін у культурних практиках міського населення.

Порівняльний метод – використовується для порівняння різних етапів розвитку українських міст, їх культурно-побутових характеристик, а також для порівняння з аналогічними міськими процесами в Європі.

Етнографічний метод – включає вивчення залишків традицій, що збереглися в сучасному середовищі, з метою виявлення їх походження від середньовічного міського життя, а також аналіз народних уявлень, пов'язаних з життям у місті.

Аналіз матеріальної культури – включає вивчення археологічних артефактів, предметів побуту, фрагментів будівель, виробів ремесел, що відображають умови життя та культурні особливості міського середовища.

Соціокультурний аналіз – дозволяє простежити зв'язок повсякденної культури із соціальними процесами, структурою міського населення, традиціями, релігійними практиками та рівнем урбанізації. Системний підхід – використовується для комплексного вивчення середньовічного міста як цілісної соціокультурної системи, в якій повсякденне життя взаємопов'язане з економікою, політикою, релігією та архітектурою.

Аналітичний метод – використовується для критичного вивчення наукової літератури, праць істориків, етнологів, археологів та урбаністів з метою формування узагальненого бачення культурного розвитку міст.

6. Практична значущість визначених результатів

Результати досліджень середньовічної міської культури України можуть бути використані в освітніх програмах вищих та середніх навчальних закладів, особливо в курсах з історії, археології, етнографії та культурології. Вивчення побуту, ремесел та архітектури середньовічних міст дозволяє студентам краще зрозуміти не лише історію України, але й специфіку розвитку традиційних культурних форм. Включення таких матеріалів до освітніх програм сприятиме формуванню комплексного прояву середньовічної культури та її впливу на сучасне суспільство. Збереження та популяризація культурної спадщини середньовічних міст України є завданням сучасних культурних проєктів.

Розробка музейних експозицій, виставок та дослідницьких програм, присвячених історії міської культури, їхньому побуту, архітектурі та ремеслам, може сприяти популяризації та збереженню традицій. Такі культурні проєкти, поєднуючи науковий підхід та творчий підхід, можуть забезпечити глибше розуміння середньовічного міста та його ролі у формуванні культурних традицій.

Вивчення традиційно-побутової культури середньовічних міст є цінним джерелом натхнення для сучасних художників та дизайнерів. Наприклад, архітектурні стилі, техніки, ремесла та декор – ужиткове мистецтво Середньовіччя можуть бути відображені в сучасному мистецтві та дизайні. Вони можуть стати основою для створення нових колекцій у моді, меблях, інтер'єрах, а також для реставрації старих ремесел. Це дозволяє зберегти унікальні елементи спадщини та повернути їх до складу сучасної культури.

Місто, яке зберегло середньовічну архітектуру та інші пам'ятки культури, є туристичними атракціями. Розробка нових туристичних маршрутів, що включають відвідування середньовічних міст, замків, монастирів та ремісничих майстерень, може значно збільшити потік туристів. Екскурсії, що розповідають про історію міста, його життя та культуру, можуть не лише відновити знання про минуле, а й популяризувати українську культурну спадщину.

Важливим аспектом є збереження середньовічної архітектури та інших елементів повсякденної культури. Використання результатів досліджень для реставрації середньовічних будівель, укріплень, церков та замків дозволяє не лише відновити їхній вигляд, але й зберегти частину

культурної спадщини для майбутніх поколінь. Співпраця з археологами, істориками та реставраторами дозволила досягти високих результатів у збереженні середньовічних міст.

Організація фестивалів, виставок та інших культурних заходів на тему середньовічної культури є елементом популяризації традиційно-побутової спадщини. Реконструкція середньовічних ярмарків, фестивалів ремесел, виставок, показів костюмів та кулінарії може не лише залучити широке коло глядачів, а й допомогти зберегти культурні традиції, що стали основою сучасної української культури.

Підтримка місцевих ремісників, які відтворюють середньовічні ремесла, є важливим аспектом розвитку місцевих громад. Виготовлення традиційних виробів – від кераміки до ювелірних виробів – може стати основою для розвитку малого бізнесу. Підтримка таких ініціатив зберігає знання та традиції, що передавалися з покоління в покоління, а також створює можливості для економічного розвитку.

Поглиблені наукові дослідження в галузі історії середньовічних міст України, їхньої культури та побуту враховують не лише технічні аспекти життя того часу, а й соціальні, економічні та культурні процеси. Публікація результатів цих досліджень у наукових журналах та участь у конференціях сприяють розвитку вітчизняної науки та глибшому розумінню національної спадщини.

Створення доступних наукових публікацій, відеоматеріалів, статей та блогів для ширшої аудиторії розглядає та оцінює культурну спадщину середньовічних міст. Це сприяє формуванню культурної свідомості у молоді та дорослих, надає можливість по-новому поглянути на історію України та її багатства.

Експертні консультації для кіновиробництва, театрів, дизайнерів та художників, які прагнуть відтворити атмосферу середньовічних міст, допоможуть створити точні історичні реконструкції. Такі консультації також важливі для точного зображення традиційного одягу, ремесел та інших аспектів повсякденного життя в кіно, на сцені чи в моді.

7.інформація про апробацію результатів

Результати дослідження середньовічних міст України були апробовані через участь у наукових конференціях, семінарах і публікації в журналах, таких як «Народознавчі зошити» та «Українська культура». Ці заходи дозволили обговорити результати з фахівцями в галузі історії та культури, а також підтвердити наукову значущість досліджень.

Значну роль в апробації відіграли музейні виставки, організовані у співпраці з Національним музеєм українського народного декоративного мистецтва та іншими установами. Виставки, що відображають середньовічну культуру та побут, дозволили донести результати досліджень до широкої аудиторії.

Крім того, результати були представлені на культурних заходах і фестивалях, присвячених українській культурі. Це дало змогу привернути увагу до значення вивчення середньовічної спадщини для формування національної ідентичності.

Також було використано інтернет - платформи для публікації матеріалів, що дозволило популяризувати дослідження серед зацікавлених осіб. Співпраця з дизайнерами та митцями в межах майстер - класів і творчих лабораторій допомогла застосувати дослідження на практиці у створенні сучасних художніх проектів.

8. Обґрунтування вибору теми

Вибір теми дослідження середньовічних міст України обґрунтований кількома десятками аспектів. По-перше, вона має культурну цінність, адже вивчаючи традиційну побутову культуру, вона дозволяє зберегти національну ідентичність та глибше зрозуміти історію України. По-друге, вивчення цієї теми дає змогу оцінити, як соціально-економічні зміни відображалися на повсякденному житті та культурі середньовічних міст, а також як вони впливали на спосіб життя та традиції.

Тема також важлива з естетичної точки зору, адже вивчаючи еволюцію стилю та художніх уподобань, вона дозволяє зрозуміти, як розвивалася матеріальна культура того часу. Крім того, вивчення середньовічних міст важливе для розуміння їхнього глобального контексту: як зовнішні культурні впливи формували українське міське середовище.

Ця тема має також практичне значення для індустрії моди, адже пізнання традиційного одягу та побуту дозволяє дизайнерам створювати сучасні колекції, що поєднують традиційні елементи з новими модними тенденціями.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

1.1 Поняття «середньовічне місто» та його риси в українському контексті

Середньовічне місто є важливою складовою історико-культурної спадщини Середньовіччя. Воно не лише відображає соціально-економічні, політичні та культурні особливості свого часу, але й є символом розвитку цивілізації, формування міської громади та організації життя. Це поняття охоплює не лише фізичні будівлі, а й інституції, звички, економічні та культурні процеси, що відбувалися в місті.

Середньовічні міста мали свої характерні риси, що відрізняли їх від сільських поселень та формували особливий тип міського середовища. В українському контексті ці риси мають свої особливості, що визначаються історичними, географічними та культурними факторами.

До основних рис середньовічного міста належать фортифікація, компактна забудова, наявність ринкової площі, ремісничих кварталів, а також чітко виражена соціальна структура населення. Фортифікаційні споруди, що склалися з стін, валів та ровів, служили захистом від ворогів та нападів, що було особливо важливо для міст в Україні, які розташовувалися на перетині численних торгових та військових шляхів.

Компактна забудова включала вузькі вулиці, будинки, побудовані близько один до одного, а центр міського життя був зосереджений на ринковій площі, де проводилися торги, ярмарки, громадські зібрання та інші важливі події. Ремісники об'єднувалися в майстерні, які регулювали якість продукції та захищали інтереси ремісників.

Соціальна структура включала різні верстви населення: від заможних купців та ремісників до міщан, слуг, учнів та найманих робітників. Кожна

група мала свої права та обов'язки, що забезпечувало функціонування міської громади.

Особливості середньовічних міст України проявлялися також в їхній ролі як адміністративних, торгових та культурних центрів. Такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, були промисловими центрами політичної влади, релігійного життя та міжнародної торгівлі. Вони сприяли поширенню ідей, ремесел, культури, впливаючи на розвиток регіонів.

Середньовічне місто не лише формувало фізичний простір, а й будувало соціальні зв'язки, сприяло культурній ідентичності та економічному розвитку. У контексті України середньовічні міста стали важливою ланкою історичного процесу, відображаючи унікальність та багатство української історії.

Отже, поняття «середньовічне місто» охоплює складний комплекс ознак, які разом включають його як життєвий простір і соціальний організм, а також культурний і політичний центр, особливо на українських землях, що були ареною взаємодії різних цивілізацій та культурних впливів.

1.2 Джерела вивчення побутової культури середньовічних міст в українському контексті

Побутова культура середньовічних міст України є одним із найважливіших аспектів історичних досліджень, який дозволяє розкрити не лише зовнішній вигляд міського середовища, а й спосіб життя, систему цінностей, звичаїв та традицій мешканців. Вивчення побуту допомагає нам зрозуміти, як формувалися соціальні відносини всередині міської громади, якими були економічні відносини, як розвивалися ремесла, торгівля та культура загалом.

У середньовічних українських містах побутова культура включала комплекс різноманітних явищ – від організації житла та домашнього господарства до соціальних святкувань, релігійних обрядів, сімейних традицій та системи цінностей, що регулювали поведінку мешканців. Важливо усвідомлювати, що побут – це не лише матеріальна сторона

життя, а й культурний код, який передавався з покоління в покоління, формуючи ідентичність міської громади.

Для всебічного вивчення побутової культури середньовічних українських міст необхідно комплексно працювати з різними типами джерел, які дозволяють відтворити картину життя в усіх його проявах. Такі джерела поділяються на кілька основних категорій, кожна з яких надає унікальну інформацію та допомагає розкрити певні аспекти повсякденного життя.

Археологія відіграє ключову роль у вивченні побутової культури середньовічних міст України, оскільки матеріальні залишки безпосередньо відображають спосіб життя, технічний рівень, економіку та культуру населення. Розкопки стародавніх міських кварталів у таких містах, як Київ, Чернігів, Львів, Переяслав, Кам'янець-Подільський, дозволяють дослідникам виявити залишки житлових будівель, ремісничих майстерень, торгових кіосків, а також численні предмети, що використовувалися в повсякденному житті.

Зокрема, до археологічних знахідок належать фрагменти посуду, знаряддя праці ремісників (ковалів, гончарів, ткачів), залишки одягу, ювелірні вироби, монети, зброя, вироби з кістки та інші речі, що відображають соціальний статус та культурні вподобання мешканців. Наприклад, кам'яні плити з орнаментами, виявлені у Львові, або дерев'яні конструкції житлових будинків у Києві, дозволяють реконструювати просторову організацію міських кварталів та умови проживання.

Крім того, археологія допомагає відстежувати зміни в міському житті, що відбувалися під впливом зовнішніх факторів – політичних подій, торговельних відносин із сусідніми країнами, культурних контактів з...

Письмові джерела є надзвичайно цінними для розуміння повсякденної культури середньовічних міст України, оскільки вони фіксують соціальні, правові, адміністративні та культурні аспекти життя містян. Серед таких джерел особливе значення мають літописи, хроніки, міські грамоти, судові протоколи, а також записки іноземних мандрівників та дипломатів.

Літописи та хроніки – це оповіді, що відображають не лише політичні та військові події, а й описують повсякденні деталі, звичаї, свята та поведінку мешканців. Наприклад, Київський літопис містить дані про повсякденне

життя киян, їхні ремесла, релігійні обряди та громадські традиції. У таких текстах слід простежити, як змінювалися умови життя в різні періоди.

Міські статuti та ремісничі правила – це правові документи, що регулюють життя міської громади, організацію ремесел, торгівлі, податків, правосуддя та громадського порядку. У середньовічних українських містах, таких як Львів, Кам'янець-Подільський чи Чернігів, збереглися статuti, які дають уявлення про правила поведінки, традиції святкувань, а також про організацію праці та взаємовідносини між більшою кількістю соціальних груп.

Судові записи містять інформацію про повсякденні конфлікти, рапорти та правопорушення, що відбувалися між мешканцями. Вони показують, як регулювалася соціальна поведінка, якими були моральні норми та які питання найбільше хвилювали міську громаду.

Особливо цінними є нотатки іноземних мандрівників та дипломатів, які надають свіжий та безпрецедентний погляд на середньовічні українські міста. Такі відомі мандрівники, як Павло Алеппоський, Антоній Баранович, описували міське життя, ремесла, торгівлю, соціальні звички, одяг і навіть раціон місцевого населення. Їхні свідчення допомагають доповнити археологічні та письмові дані.

Усі ці письмові джерела разом створюють багат шарову тканину знань про життя середньовічних міщан, розкриваючи як офіційні, так і побутові аспекти їхнього життя.

Іконографія відіграє важливу роль у реконструкції життя середньовічних українських міст. До таких джерел належать різноманітні зображення – фрески, мініатюри, ремонти в рукописах, гравюри, а також архітектурні орнаменти та рельєфи. Вони дозволяють побачити зовнішній вигляд міських будівель, одяг мешканців, предмети побуту, ремесла, а також сцени з повсякденного життя. Наприклад, фрески київських церков і монастирів XII–XIII століть часто зображують священників, мирян та ремісників, демонструючи характерний одяг, головні убори, знаряддя праці та предмети побуту того часу. Мініатюри, створені в монастирях Галичини та Волині, ілюструють релігійні та світські сюжети, що допомагає дослідникам реконструювати як культурний контекст, так і традиції. На збережених фресках українських церков та монастирів, таких

як – Софійський собор XI–XII ст., можна спостерігати демонстрацію повсякденного життя та культурного життя міщан того часу. У північній та південній частинах Софії Київської розгорнуто фреску, на якій грають скоромощі. Це демонстрація повсякденного життя та дозвілля мешканців міста.

Іконографічні зображення часто доповнюють інформацію з письмових джерел, створюючи повнішу картину життя середньовічного міста. Вони демонструють деталі, які часом неможливо знайти в текстах, наприклад; особливості оздоблення будівель, зовнішній вигляд ремісничих майстерень, інтер'єр житла, а також дозволяють уявити атмосферу свята чи ринку.

Усні джерела є одним з останніх шарів культурної пам'яті, вони передавались з покоління в покоління, особливо в умовах обмеженого доступу до писемності. Народні пісні, легенди, казки, прислів'я та приказки зберігають інформацію про звички, моральні норми, сімейні традиції, способи святкування важливих подій, а також про релігійні вірування та соціальні ролі.

У контексті українських міст усна традиція відображала особливості міського життя, наприклад, ремісничі обряди, міські свята, весільні та похоронні звичаї. Завдяки дослідникам фольклору зберігаються знання про те, як міщани усвідомлювали своє місце в суспільстві, які цінності та традиції вони зберігали.

Особливу увагу слід звернути на традиції, що збереглися в українських містах донині, остання частина яких сягає корінням у Середньовіччя. Це, наприклад, свята на честь святих покровителів, обрядові пісні, особливості народного костюма та ремесел. Такий фольклор є живим джерелом, що дозволяє нам зберегти культурний зв'язок між минулим і сьогоденням.

Вивчення побутової культури середньовічних міст України вимагає комплексного підходу, який базується на різних джерелах – археологічних, писемних, іконографічних та усних. Тільки спільний аналіз цих джерел дозволяє створити найповнішу та найдостовірнішу картину життя міського населення.

Унікальність українських міст у Середньовіччі полягала в їхньому розташуванні на перетині важливих торговельних шляхів та культурних впливів, що формували мультикультурний спосіб життя. Вивчення археологічних розкопок у Києві, Львові, Чернігові, Галичі та Кам'янці-Подільському дозволило простежити еволюцію житла, ремесел, торгівлі та побутових звичаїв. Поєднання цих матеріалів з писемними джерелами – міськими грамотами, літописами, судовими документами – дозволить завершити відтворення не лише матеріального аспекту життя, а й соціальних та правових відносин.

Іконографічні зображення дають додаткове уявлення про зовнішній вигляд мешканців та міське середовище, а усна традиція розуміє духовний та культурний контекст, у якому функціонувала міська громада.

Таким чином, джерела для вивчення повсякденної культури середньовічних українських міст не просто доповнюють одне одного – вони створюють цілісну систему знань, яка дозволяє реконструювати життя минулого в усьому його різноманітті.

Приклади досліджень:

Археологічні дослідження в Києві, особливо на території Стародавнього міста та Подолу, виявляють житлові споруди, ремісничі майстерні та залишки предметів побуту, що свідчать про високий рівень розвитку міського життя в XI–XIII століттях.

У Львові, завдяки збереженню середньовічних будівель та вивченню письмових джерел (хартій, літописів), дослідники прогнозують розвиток міських ремесел, особливості соціальної структури та традиції святкувань.

Судові записи Чернігова розкривають побутові конфлікти, що дають уявлення про соціальну динаміку та моральні норми середньовічного міського населення.

Отже, вивчення повсякденної культури середньовічних міст України – це складний процес, який поєднує археологію, історію, мистецтвознавство та

фольклор, і відкриває нам багатогранний світ міського життя наших предків.

1.3 Урбанізаційні процеси на українських землях у середньовіччі

Урбанізація, як процес формування, зростання та розвитку міст, на українських землях у Середньовіччі відбувалася під впливом численних внутрішніх та зовнішніх факторів. Вона була не лише соціально-економічним явищем, а й важливою складовою політичного, культурного та релігійного життя. Міста поступово набували статусу центрів торгівлі, ремесел, управління та духовності.

Початкові етапи урбанізації:

Перші міські поселення на території України пов'язані з періодом Київської Русі (IX–XIII ст.). Київ, як столиця цієї держави, став найбільшим і найважливішим центром. Його роль виходила за межі політичної влади, охоплюючи релігійне та культурне життя. За археологічними даними, населення Києва на той час налічувало десятки тисяч мешканців, місто мало розвинену інфраструктуру з фортецями, житловими кварталами, ринками та ремісничими майстернями.

Окрім Києва, у XIII столітті серед найбільших міст були Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич, Львів. Їх розвиток був тісно пов'язаний з політичними центрами, торговельними шляхами та природними ресурсами.

Основні фактори розвитку міст:

Формування та розширення міст на українських землях визначалися такими факторами:

Географічне розташування: Міста виникали переважно на перехрестях торговельних шляхів, поблизу річок, що забезпечувало зручне транспортування та сполучення з іншими регіонами.

Економічні умови: Торгівля та ремесла стали основою міського господарства. Значну роль відігравали внутрішні ринки та зовнішні торговельні зв'язки з країнами Європи та Азії.

Політичні фактори: Міста отримували підтримку від князівської влади або пізніше від литовських та польських правителів, які запроваджували адміністративні реформи та надавали містам привілеї.

Соціальні зміни: Зростання міського населення, формування буржуазного класу, розвиток цехів та ремісничих майстерень сприяли поглибленню урбанізації.

Магдебурзьке право та його вплив на розвиток українських міст

Одним із ключових факторів, що вплинули на процеси урбанізації в середньовічній Україні, було запровадження Магдебурзького права. Ця система міського самоврядування, що виникла в Німеччині, почала поширюватися на українські землі у 15 столітті та надавала містам значні юридичні та адміністративні привілеї.

Збереження Магдебурзького права означало, що місто мало право на самоврядування, створення власних судів, регулювання торгівлі та ремесел, стягнення податків та організацію оборони. Важливо також було те, що воно сприяло розвитку міського права, зміцненню автономії та формуванню міської громади як особливого соціального інституту.

В таких українських містах, як Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Старокостянтинів та інших, Магдебурзьке право сприяло активному розвитку торгівлі та ремесел, а також певній формі чіткості соціальної структури, де помітно зростало значення купців та ремісників.

Магдебурзьке право надавало місту самоврядування за рахунок міського самоврядування. Воно також регулювало внутрішні правила цехів та економіки.

Соціальна структура середньовічних українських міст

Урбанізація була пов'язана з формуванням нових соціальних верств - міщан, які займалися ремеслами, торгівлею та адміністративною діяльністю. Міщани були неоднорідними: від заможних купців та ремісників до дрібних ремісників та торговців. Важливу роль також відігравало духовенство та представники міської влади.

Цехи та ремісничі гільдії організовували діяльність майстрів певних професій, регулювали якість продукції, встановлювали правила навчання

та прийняття нових членів. Ці об'єднання не лише сприяли економічному розвитку, а й зміцнювали соціальну згуртованість.

Культурний розвиток та роль міст

Міста були центрами культури, освіти та релігії. Тут розташовувалися церкви, монастирі, школи, які формували духовне обличчя середньовічного суспільства. Міста стали центрами книгоробства, літописання, мистецтв і ремесел.

Львів у період з XIV по XVII століття став місцевим центром ювелірної справи, мереживництва, ткацтва та книгодрукування. У 1573 - 1574 роках Іван Федоров заснував першу друкарню у Львові.

Кам'янець-Подільський, будучи одним із визначних оборонних міст, мав укріплений статус. Через це в місті активно розвивалися ковальство та зброярство. Також, завдяки покладам високоякісної глини поблизу міста, розвивалося гончарство.

Розвиток міської культури відбувається під впливом як місцевих традицій, так і контактів із західноєвропейськими країнами. Зростання кількості жителів, інтенсивність торговельних зв'язків та політична стабільність створювали сприятливі умови для культурного та економічного зростання.

Вплив зовнішніх факторів на урбанізацію українських земель

Процеси урбанізації на українських землях у Середньовіччі відбувалися не ізольовано, а під впливом складних зовнішніх обставин. З одного боку, торговельні зв'язки з європейськими країнами та орієнтація на Магдебурзьке право відкривали нові можливості для міст, а з іншого боку, політичні та військові виклики, такі як монголо-татарська навала, литовсько-польська експансія, постійні війни між князівствами, часто уповільнювали розвиток урбанізації.

Монголо-татарське військо XIII століття завдало серйозного удару багатьом містам Київської Русі, зокрема Києву, що призвело до тимчасового занепаду та руйнування. Однак деякі міста, особливо на

західних землях, швидко відновилися та почали активно розвиватися під впливом Великого князівства Литовського та Польського королівства.

Вплив Литви та Польщі на українські міста здійснювався через інтеграцію в їхню адміністративну систему, розширення магдебурзького права, а також культурні контакти. Особливо це стосувалося міст Галичини, Волині та Поділля.

Особливості урбанізації в різних регіонах українських земель

Варто зазначити, що урбанізація відбувалася нерівномірно. На північних та східних землях, які зазнавали набігів та входили до складу Золотої Орди, міста мали більш оборонний характер і поступово втрачали своє колишнє значення. Водночас західні та південно-західні регіони – Львів, Кам'янець, Луцьк, Тернопіль – стали важливими центрами торгівлі, ремесел та культури.

Роль міських фортець та оборонної архітектури

З огляду на часті війни та загрози зовнішніх нападів, українські міста активно будували оборонні споруди – замки, цегляні стіни, вежі. Вони служили не лише військовій меті, а й символом міської автономії та влади. Найвідомішими з таких фортець є Кам'янець-Подільський замок, Львівські міські стіни та замок у Луцьку.

Вплив процесів урбанізації на соціально-економічний розвиток українських міст

Урбанізація в Середньовіччі сприяла трансформації соціально-економічних відносин у містах. Зростання населення, розвиток ремесел і торгівлі призвели до підвищення рівня життя, зміцнення міських інституцій та розширення культурного життя.

Міста стали центрами концентрації ремісників та купців, що сприяло появі нових професій, спеціалізацій та цехів. В результаті з'явилися умови для формування міської буржуазії, яка відігравала дедалі важливішу роль у суспільному житті.

Релігія та культурне життя міст

Церкви та монастирі були не лише релігійними центрами, а й центрами освіти та мистецтва. Міста приваблювали художників, книжників, ремісників, що сприяло збереженню та розвитку культурної спадщини. Тут відбувалися різноманітні свята, ярмарки, церковні церемонії, які формували міську ідентичність та єдність мешканців.

Результати урбанізаційних процесів

Таким чином, урбанізація на українських землях у Середньовіччі була складним та багатограним процесом, що охоплював формування міських центрів як політичних, економічних та культурних центрів. Вона відображала як внутрішні реалії, так і вплив зовнішніх культурних та політичних факторів.

Міста стали важливими ланками розвитку середньовічного українського суспільства, визначаючи обличчя регіонів та сприяючи збереженню національної ідентичності, яка зберігалася та розвивалася в наступні століття.

РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ПОБУТ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ

2.1 Житлове середовище: типи осель, планування і міська архітектура

Середньовічні міста України формуються як багатофункціональні центри політичного, економічного, релігійного та культурного життя, що мало безпосередній вплив на структуру їхнього житлового середовища. Особливості традиційної побутової культури, включаючи звички, соціальні відносини, рівень розвитку ремесел і торгівлі, відображалися як у типах житлових будівель, так і в планувальній структурі міст.

Типи жител у середньовічних містах

Житлові будівлі в середньовічних українських містах відображали соціальну нерівність міського населення. Загалом виділялися три основні

типи жител: будинки заможних міщан, будинки людей середнього достатку (ремісників, торговців) та житло для малозабезпечених мешканців.

Будинки заможних міщан, зокрема торговців або членів магістрату, будувалися з каменю або обпаленої цегли. Вони мали кілька поверхів, підвали (іноді використовувалися як склади) та часто внутрішній двір. Фасади прикрашалися декоративними елементами, а вікна та двері мали арочну форму. У таких будинках жили великі родини, а іноді й слуги.

Житла середнього класу були переважно дерев'яними або глинобитними, з дахами, покритими гонтом або соломою. Вони склалися з однієї або двох кімнат, часто з прибудованою майстернею чи крамницею. Такі житла, хоча й скромніші, свідчили про певну стабільність життя.

Житла бідняків були найпростішими будівлями, часто без фундаменту, з однією кімнатою. Для їх будівництва використовувалися найдоступніші матеріали: дерево, хмиз, глина. Такі житла часто групуються на околицях міста, в передмістях або в найменш престижних районах.

Планування середньовічних українських міст не було єдиним, але існували певні спільні риси, що визначалися оборонними, економічними та соціальними потребами.

Місто завжди мало чітко окреслений центр, де розташовувалися торгові площі, ратуша, храми та резиденції міської еліти. Звідти пляшечкоподібно розходилися вулиці – головні артерії життя міста. Вулиці утворювали квартали, в яких жили представники різних професійних та етнічних спільнот (наприклад, єврейські, вірменські, німецькі чи грецькі квартали). Навколо міста часто будувалися укріплення: вали, рови, дерев'яні або кам'яні стіни з вежами. В'їзди до міста контролювалися через ворота, які закривалися на ніч. Планування враховувало не лише необхідність оборони, а й комерційні зв'язки: дороги з міста вели до основних торгових шляхів.

Міська архітектура та регіональні особливості забудови

Архітектура середньовічних українських міст була різноманітною та залежала від природно-кліматичних умов, природних будівельних

матеріалів, а також культурних та етнічних впливів. Саме тому міська забудова в різних регіонах мала свої відмінності.

Волинь та Західне Поділля

У містах Західної України, зокрема в Луцьку, Володимирі, Кам'янці-Подільському та Львові, камінь та цегла активно використовувалися як для сакральної, так і для житлової архітектури. Тут були поширені кам'яні будинки з елементами готики та ренесансу, особливо в містах, що мали тісні зв'язки з Центральною Європою. Типовими були довгі вузькі ділянки забудови з будинками, що виходять на вулицю вузьким фасадом. Житлові приміщення часто розташовувалися над магазинами або майстернями. Внутрішні двори були закритими, з галереями та господарськими будівлями. Більшість міст мали фортифікаційну функцію та потужні оборонні системи. Компактна форма забудови з укріпленим центром.

Центральна Україна та Київська область

У Києві та містах середнього Наддніпрянщини більше зберігалося дерев'яне будівництво, хоча цегляна архітектура також набула поширення, особливо після XI століття. Планування житлових садиб тут передбачало відкриті двори з кількома господарськими будівлями, розташованими навколо головного житлового будинку. Поселення мали простішу форму, але іноді включали прибудовані сини, комори або навіть окремі кухні. Міста мали земляні вали, палісади та дерев'яні укріплення. Через брак каменю будівлі були дерев'яними.

Південні міста

Південні міста, такі як Білгород-Дністровський або Хаджибей (пізніше Одеса), зазнали впливу візантійської та генуезької архітектурної традиції. Тут часто зустрічалися кам'яні житла з плоскими дахами, а міські укріплення мали оборонні вежі та зовнішні рови. Планування було адаптовано до рельєфу місцевості та передбачало близьке розташування житлових та господарських будівель. Характеризується низьким рівнем розвитку ремесел, що пов'язано з нестабільністю в регіоні. Основна функція - обслуговування транзитної торгівлі. Також спостерігається велика мультикультурність, татари, турки, греки.

Слобожанщина та Східна Україна

У деяких східних містах (наприклад, у стародавньому Чернігові чи Путивлі) переважало дерев'яне будівництво з використанням зрубу. Типовими були одно- або двокамерні хати, доповнені коморами та сараями в межах внутрішнього двору. Через загрозу татарських набігів житлове середовище формувалося з урахуванням потреб оборони – вулиці мали замкнуту структуру, господарські двори – високі парки. Старий Самар – одне з найвидатніших поселень Дикого Поля. Тип поселення був прикордонним укріпленням, мав палісад, рів та вежі. Основними ремеслами були рибальство, полювання, ковальство та випалювання смол.

Архітектурні впливи

Загальна архітектурна картина середньовічної України демонструє взаємодію різних культур: візантійської, галицької, західноєвропейської (переважно польської, угорської, німецької), а також тюркської та східної. Це відображалось не лише в будівельних техніках, а й у декоративних елементах: різьбленні по дереву, оздобленні вікон, формах дахів.

Внутрішнє оздоблення житла та побутова культура

Інтер'єр житла в середньовічних українських містах відображав не лише функціональність, а й естетичні уявлення, побутові звички та соціальний статус його мешканців. Хоча облаштування жител залежало від рівня достатку, у всіх верствах суспільства існували стійкі традиції, що формували особливе середовище повсякденного життя.

Меблі та організація простору

Основними меблями в будинку були лавки, столи, дерев'яні скрині, які одночасно виконували функцію сидіння, зберігання речей та елемент декору. Заможні родини мали додаткові предмети: стільці з високими спинками, ліжка з балдахінами, дзеркала в дерев'яних рамах. Стіни прикрашалися вишитими рушниками або килимами, а іноді й іконами, які ставили у «святому кутку» – найпочеснішому місці в житлі.

У будинках міщан та ремісників кімнати виконували одразу кілька функцій: житлову, робочу та побутову. Часто майстерня чи крамниця розташовувалася в передній кімнаті, а житлові приміщення – позаду або на другому поверсі. Багато житла мали піч, яка служила для опалення, приготування їжі та, іноді, як місце для сну.

Освітлення та опалення

У середньовічних оселях освітлення залишалося природним вдень і дуже обмеженим вночі. Вікна були невеликими, іноді зашкленними слюдою або риб'ячим міхуром, які пропускали світло, але зберігали тепло. У темряві використовували свічки з воску або лою, а в багатих будинках - лампи або світильники.

Для опалення використовували печі, каміни або вогнища, залежно від регіону. У кам'яних міських будинках печі мали складні димоходи, а в дерев'яних хатинах дим іноді випускався просто через вікно або отвір у даху (копильня). Печі часто прикрашали кахлем - особливо в регіонах з розвиненою керамікою (наприклад, у Львові чи Кам'янці).

Предмети домашнього вжитку та посуд

Посуд виготовляли переважно з глини: глечики, макітри, горщики, миски, глечики. У багатших будинках знаходили імпортований скляний посуд, металеві ложки, мідні або олов'яні тарілки. Повсякденний побут базувався на виробі місцевих гончарів, а їхня форма та декор відрізнялися залежно від регіону.

Господарства зберігали запаси зерна, овочів, сала, меду, часто в льохах або спеціальних кімнатах при будинку. Спосіб життя вимагав раціонального використання простору, тому речі зберігали у скринях, на полицях під стелею або у спеціальних нішах.

Роль традицій в інтер'єрі

Особлива увага приділялася етнічним та релігійним традиціям, що проявлялося в плануванні простору. У більшості християнських домівок, як православних, так і католицьких, обов'язковим був іконостас або окрема ікона у святому кутку. Сімейні реліквії, вишиті рушники, образи є

не лише елементами декору, а й важливими символами сімейної спадковості та духовної культури.

Таким чином, внутрішній простір середньовічного житла був відображенням укорінених побутових звичок, вірувань, ремесел та адаптації до умов життя в конкретному місті та соціальному середовищі.

Узагальнення: житлове середовище як відображення повсякденного життя, культури та соціальної структури

Життєве середовище середньовічних українських міст не було чимось випадковим чи хаотичним, воно формувалося в результаті тривалих історичних процесів, соціальних відносин, культурних впливів та місцевих умов життя. Воно відображало як загальноєвропейські тенденції, так і унікальні національні риси.

Перш за все, типи жител та планування міських кварталів чітко відповідали соціальній стратифікації: від розкішних кам'яних будинків купців та чиновників до простих дерев'яних хатин бідняків. Це відображало не лише економічну нерівність, а й різний доступ до будівельних матеріалів, технологій та захисних засобів.

Міська архітектура та забудова свідчать про глибоку інтеграцію українських земель у ширший культурний простір Східної, Центральної та Південної Європи. Впливи готики, Ренесансу, візантійської спадщини, а також традиції дерев'яної архітектури призвели до виникнення унікального архітектурного обличчя міст, де кожен регіон мав свої особливості.

Планувальні рішення, такі як радіальне розгалуження вулиць, квартальна система, оборонні споруди, підкреслювали важливість захисту, комерційного розвитку та організованого співіснування різних спільнот. Система поділу на ремісничі, торговельні та етнічні квартали створювала не лише фізичну, а й культурну карту міста.

Усередині житла побутові умови та предмети щоденного вжитку свідчать про раціональність, адаптацію до місцевих кліматичних умов та сильну прихильність до традицій. Звичка прикрашати житло образами, рушниками, розміщення «святого кутка», використання печі як життєво

важливого центру оселі – все це глибоко вкорінене в духовній та практичній культурі українського народу.

Житлове середовище в середньовічних містах України – це не лише архітектура та матеріальна оболонка, а й прояв менталітету, сімейного устрою, ремісничих традицій та естетики повсякденного життя. Вивчення цих аспектів дозволяє не лише реконструювати вигляд середньовічного міста, а й краще зрозуміти людину тієї епохи – її цінності, страхи, прагнення та способи облаштування власного світу.

2.2 Традиції, звичаї та культурні практики міщан

Середньовічні українські міста були багатонаціональними, поліконфесійними та соціально неоднорідними утвореннями. У цій мозаїці особливу роль відігравали міщани – представники постійного міського населення, яке складалося переважно з ремісників, торговців, дрібних чиновників та інших міщан середнього та нижчого класу. Їхні традиції, побут та культурні практики формували унікальне міське середовище, що відрізнялося як від сільського, так і від шляхетського способу життя.

Спосіб життя та ритм повсякденного життя

Життя міщан мало чітко структурований характер, який був підпорядкований трудовому ритму, релігійному календарю та внутрішньому порядку цехів. Повсякденне життя поєднувало працю, сімейне життя та участь у громадських справах. Більшість міщан працювали у власних майстернях чи крамницях, часто передаючи своє ремесло у спадок.

Ранок починався зі спільної молитви або відвідування храму. Після цього починалася робота, яка тривала до вечора з перервою на обід. Робочі дні чергувалися зі святами, під час яких торгівля та ремесла припинялися, а міщани брали участь у народних гуляннях, святкових літургіях чи ярмарках.

Релігійні звичаї та духовне життя

Релігія займала центральне місце в житті середньовічного міщанина. У містах України співіснували різні конфесії – православна, католицька, вірмено-григоріанська, юдейська, протестантська. Незважаючи на відмінності в обрядах, усі громади вели своє життя за релігійним календарем, який визначав не лише свята, а й пости, обряди посвячення (народження, шлюб, смерть).

Такі свята, як Різдво, Великдень, Покрова чи Святий Миколай, збирали родини за спільним столом, що супроводжувалося традиційними стравами, ритуалами та співами. Віруючі регулярно відвідували церкви, брали участь у процесіях, підтримували парафіяльні школи та братства. Ікони, рушники, хрести, свята вода – все це було частиною релігійного життя міщан.

Цехові традиції та громадська культура

Важливою формою самоорганізації міщан були цехи – професійні об'єднання ремісників, які мали власні статuti, символіку, ритуали та систему взаємодопомоги. Вступ до цеху супроводжувався урочистою ініціацією, яка включала іспит, гумористичні випробування, бенкет.

Кожна гільдія мала небесного покровителя, день якого відзначався як професійне свято: процесіями, святковими службами, обідами та виступами. Участь у таких заходах була не лише традицією, а й способом виховання солідарності та корпоративної честі.

Паралельно з цехами існували братства - релігійно - громадські організації, які займалися доброчинністю, освітою, підтримкою бідних і розвитком культури. Найбільш відомими були українські православні братства у Львові, Луцьку, Києві, які стали осередками національного відродження, книгодрукування й шкільництва.

Святкова культура і дозвілля

Святкове життя міщан було динамічним і розмаїтим. Окрім релігійних урочистостей, велику роль відігравали ярмарки, весілля, родинні свята та

календарні обряди. Ярмарки збирали людей з усіх кінців міста та околиць: там не лише продавали товари, а й влаштовували виступи музикантів, театральні дійства, ігри для дітей.

Весілля, хрестини, обжинки, колядування, щедрування, святкування івана Купала набували у міському середовищі адаптованих форм, однак зберігали головну ідею - зміцнення громади через спільну участь у ритуалах. Дозвілля міщан також включало вечорниці, ігри, музичні вечори, а в заможніших родин навіть читання книжок, розмови про політику й новини з інших міст.

Узагальнення: культурна роль буржуазії

Традиції та культурні практики буржуазії стали основою міського способу життя в середньовічній Україні. Через цехи, релігійні громади, сімейні ритуали та календарні звичаї буржуазія формувала новий тип ідентичності, не племінну чи класову, а громадянську, міську, свідому.

Буржуазія зберігала свою мову, ритуали, звичаї, передавала їх у спадок, адаптувала до міських умов, але не відмовлялася від своїх глибоких традиційних предків. Її культура об'єднувала людей різних вірувань, сприяла діалогу між етнічними групами, підтримувала розвиток освіти, писемності, національної свідомості.

Таким чином, традиційно повсякденна культура міст середньовічних міст України є не лише повсякденною стороною життя, а й важливим фактором історичного, духовного та культурного розвитку українського суспільства.

2.3 Гігієна, харчування та дозвілля в міському житті

У середньовічних містах України сформувався унікальний спосіб життя, що поєднував традиційні уявлення з вимогами міського середовища. Міщани – основні мешканці міських просторів – виробили особливі повсякденні практики, які включали не лише працю, а й турботу про гігієну, раціональне харчування та повноцінне дозвілля.

Гігієнічна культура середньовічного міста

На перший погляд може здатися, що гігієна в Середньовіччі була відсутня як явище, але численні історичні та археологічні джерела ставлять під

сумнів цей міф. Українські міста, як і великі, мають організовану систему побутової гігієни, яка включала як приватні звички, так і соціально регламентовані норми.

У містах існували:

громадські лазні, де люди милися, спілкувалися, обговорювали справи. Вони були популярними серед усіх верств населення;

санітарні правила, встановлені головною дорогою: заборона виливати відходи на вулицю, обов'язок прибирати територію біля будинку;

ремісничі настанови, що вимагали чистоти для їжі та медичних цілей (пекарі, ковалі, фармацевти, м'ясники тощо).

Особиста гігієна забезпечувалася доступними засобами: мило виготовляли з попелу та жиру, трав'яні настої (м'ята, полин, ромашка) використовувалися для догляду за тілом. Жінки особливо ретельно ставилися до своєї зовнішності, доглядали за волоссям, а для очищення шкіри використовували натерту глину.

Особлива увага приділялася громадському простору – регулярному прибиранню вулиць, облаштуванню громадських туалетів, контролю за торгівлею м'ясом і рибою. У місті чистота мала не лише побутове, а й соціальне значення; вона вважалася ознакою порядної, гідної людини.

Їжа містечок у середньовічних українських містах була відображенням не лише природних ресурсів, а й соціальних звичаїв, релігійних приписів та економічних можливостей. Вона була збалансованою та практичною, хоча й не завжди багатою.

Основні продукти та структура раціону

Рахун складався переважно на зернових культурах: житі, пшениці, ячмені. З них готували різні каші, хліб, коржі. Каша, як проста та поживна страва, була основою раціону. Особливою популярністю користувалися каші з проса, гречки та перлової крупи.

Овочі (капуста, буряк, ріпа, цибуля, горох, квасоля) доповнювали страви, особливо під час Великого посту, коли вживання м'яса було заборонено.

Молочні продукти (сир, йогурт, масло) також займали важливе місце в щоденному раціоні.

М'ясо та рибу здебільшого вживали у свята або вихідні.

Найпопулярнішими видами були свинина, яловичина, птиця, риба з річок та ставків. Під час Великого посту м'ясо замінювали страви з риби, грибів та бобових.

Кулінарія

Готували їжу переважно на відкритому вогні або в печах. Печі були центральним елементом дому, де можна було не тільки випікати хліб та пироги, а й тушкувати або варити їх. Приправи використовувалися економно, але заможніші городяни мали доступ до спецій, які привозили з-за кордону – перець, гвоздика, імбир, кориця.

Страви часто були простими: каші, юшки, пироги з овочами або м'ясом. Особливе місце займали пісні страви під час релігійних постів на них можна було годувати великі громади.

Напої

Важливим елементом також було вживання алкоголю. Популярністю користувалися узвар (компот із сухофруктів), медовуха, домашній квас та пиво, яке варили майже в кожному місті. Як основний напій використовувалася вода з криниць або колодязів, але через ризик забруднення її іноді замінювали безпечнішими напоями.

Дозвілля: форми відпочинку та культурні практики містян

Незважаючи на щоденну важку працю, міське населення середньовічної України приділяло значну увагу організації дозвілля, яке мало важливе соціальне та культурне значення. Дозвілля було засобом не лише відпочинку, а й підтримки міцних соціальних зв'язків та передачі традицій.

Святкові події та календарні свята

Відпочинок у містян був пов'язаний, перш за все, з релігійними святами – Різдвом Христовим, Великоднем, Покровою, Масляною, Іваном Купалом. Ці події супроводжувалися різноманітними ритуалами, гуляннями, спільними трапезами, а також ярмарками та виступами музикантів.

Свята були можливістю відновити соціальні зв'язки: у містах збиралися родини, цехи та громади, часто влаштовувалися процесії, театральні вистави, спортивні змагання, танці.

Ярмарки та ринки

Ярмарки виконували не лише економічну функцію, а й ставали значними культурними подіями, що об'єднували мешканців міста та навколишніх районів. На них влаштовувалися вистави, виступи народних музикантів та співаків, різноманітні ігри та змагання, що розважали як дорослих, так і дітей.

Сімейні свята та вечорниці

Весілля, хрестини та іменини займали особливе місце в культурі міщан. Ці події супроводжувалися обрядами, піснями, танцями та спільними застіллями, що тривали кілька днів.

Вечорниці, особливо серед молоді, були місцем для вивчення народних пісень, танців та ремесел. Вони зміцнювали соціальні зв'язки та допомагали молоді готуватися до дорослого життя.

Культурні практики

У містах існували братства, цехові громади та школи, які проводили різні заходи, лекції, читання, що сприяло поширенню освіти та культурної грамотності серед міщан.

Висновок

Життя мешканців середньовічних українських міст було складним, але досить організованим та структурованим у своєму повсякденному житті. Турбота про гігієну, збалансоване харчування та активний відпочинок були трьома важливими складовими традиційної повсякденної культури містян, що сприяло не лише фізичному здоров'ю, а й соціальній згуртованості.

Санітарні норми та традиції гігієни, запроваджені в містах, свідчили про розуміння мешканцями важливості чистоти для особистого та громадського благополуччя. Харчування було збалансованим, сезонним та

регламентованим релігійними постами, що формувало міцні кулінарні традиції.

Дозвілля та свята відігравали важливу роль у підтримці культурної ідентичності міської громади. Вони об'єднували людей, допомагали передавати знання, ремесла, ритуали та звичаї наступним поколінням.

Таким чином, гігієна, харчування та дозвілля в середньовічних містах України є не лише елементами повсякденного життя, а й вираженням соціальної структури, духовності та культурних особливостей, що зберігалися та розвивалися в складних умовах міського життя.

2.4 Роль церкви та релігійні практики в міському житті

У середньовічних українських містах церква займала виняткове місце в житті міщан. Її роль не обмежувалася духовною сферою – вона глибоко проникала в соціальну, культурну, освітню та навіть політичну тканину міського буття. Церква була не лише місцем молитви та сповіді, а й виступала стабілізуючим інститутом, який організовував ритм міського життя та визначав систему цінностей громади. Вона об'єднувала людей навколо спільних ритуалів, звичаїв та моральних настанов, що передавалися з покоління в покоління, утворюючи міцний зв'язок між вірою, повсякденним життям та національною ідентичністю.

Церковні ритуали супроводжували людину протягом усього її життя. Від народження до смерті кожен міщанин перебував у релігійній сфері – його хрестили, навчали основам віри, готували до причастя, вінчали, проводжали в останню путь священиком. Щотижневі служби, особливо недільні та святкові, збирали мешканців міста в церквах, де вони не лише молилися, а й спілкувалися, обговорювали новини, підтримували зв'язки всередині громади. Церква виступала не лише як релігійна, а й як соціальна платформа, що служила консолідації міського населення.

Важливу роль відігравали церковні свята, які перетворювалися на значні громадські події. Великдень, Різдво, Покрова, Спас – це не лише дні молитви, а й час народних гулянь, ярмарків, музики, свят, обрядів. Вони сприяли збереженню традицій, об'єднували покоління, формували особливу міську ритуальну культуру. Такі події підтримували духовну єдність громади, дозволяли людям відчувати піднесення, що виходило за межі звичайного життя. Церква організовувала релігійні процесії,

освячення домівок та ремісничі майстерні, які, на думку містян, мали забезпечити захист, родючість та благополуччя.

Релігійні практики були глибоко вкорінені в повсякденному житті містян. Дотримання постів, ранкові та вечірні молитви, сповідь, причастя, участь у храмових заходах – все це було частиною щоденного обов'язку людини перед Богом. За допомогою релігійних норм регулювалися стосунки між людьми, зміцнювався суспільний порядок і мораль. Духівництво мало значний авторитет серед населення, виступаючи не лише провідниками віри, а й порадиниками у складних життєвих обставинах. Священники часто виступали посередниками у сімейних чи сусідських конфліктах, а також мали вплив у питаннях місцевого самоврядування.

Не менш важливою була освітня функція церкви. При храмах і монастирях діяли школи, де навчали грамоті, церковному співу, богослов'ю та каліграфії. Саме церква зберігала книги, передавала знання та підтримувала літописну традицію. Монастирі виступали своєрідними інтелектуальними центрами, де створювалися літописи, фіксувалися події, складалися релігійні та правові документи. Церковна культура значною мірою визначала естетику міста – архітектура церков, фрески, іконостаси та церковна музика були основними елементами художнього життя.

Великого значення набули церковні братства – об'єднання мирян, що діяли при парафіях та монастирях. Вони виконували функції опіки над церквами, організовували богослужіння, підтримували освітні ініціативи, займалися благодійністю. Братства ставали центрами самоорганізації городян, їхньої духовної та громадянської активності. Завдяки участі в братствах люди залучалися до релігійного, соціального та культурного життя міста, а також набували навичок спільних дій та відповідальності.

Окремо слід відзначити економічну та політичну вагу церкви. Завдяки пожертвам, десятині, земельним наділам та ремісничим податкам вона мала значні матеріальні ресурси, які використовувала для розвитку освіти, допомоги бідним, утримання лікарень та притулків. Церква стала не лише споживачем міських ресурсів, а й їх розподільником, що дозволяло їй зміцнювати свій авторитет. Через моральний тиск та участь у міських радах духовенство також впливало на політичні процеси, іноді

виступаючи посередником між владою та громадою. Таким чином, церква в середньовічному українському місті була не лише релігійною установою, а й важливим організатором духовного, соціального, культурного та навіть економічного життя. Вона сформувала особливий тип міської культури, в якій віра та повсякденне життя були нерозривно пов'язані, а релігійні практики стали основним механізмом організації як людського життя, так і громадського порядку. Її вплив був глибоким і тривалим, а значення фундаментальним для формування міського середовища України в Середньовіччі.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА І ГОСПОДАРСЬКА СТРУКТУРА МІСТ

3.1 Соціальні верстви та система міського самоврядування

Міста середньовічної України мали багатопшарову соціальну структуру, яка формувалася під впливом політичних, економічних і культурних процесів. У міському середовищі чітко окреслювалися соціальні верстви, кожна з яких відігравала свою роль у господарському, релігійному та управлінському житті громади. Населення поділялося на кілька основних груп: заможне міщанство, середній прошарок ремісників і торгівців, бідноту, а також окремі категорії, що мали особливий правовий або етнічний статус шляхта, духовенство, євреї, вірмени, татари тощо. Верхівку міського суспільства становили багаті купці, власники майстерень, цехмайстри, а також міські урядовці війти, лавники, райці. Їхній вплив на життя громади був значним, оскільки вони часто очолювали самоврядні інституції, мали власне майно, нерідко землеволодіння за межами міста.

Середній прошарок становили дрібні торгівці, ремісники, майстри - одинаки та працівники цехів. Саме вони забезпечували щоденне функціонування міського господарства, займалися виробництвом товарів, обслуговуванням потреб громади. Членство в цехах давало їм не лише професійні, а й соціальні гарантії, сприяло самозахисту і підтримці в разі хвороби, втрати роботи чи старості. Натомість міська біднота, що жила з випадкових заробітків або перебувала в залежності від заможніших

городян, не мала політичного впливу й часто опинялася за межами процесів самоврядування. Соціально - економічна нерівність була характерною рисою міського устрою, однак навіть серед найбідніших верств діяли певні форми взаємодопомоги, через церковні братства або цехові організації.

Міста також населяли групи, що мали окремий правовий статус або належали до інших культурних традицій. Зокрема, в багатьох містах існували вірменські та єврейські квартали зі своїми храмами, школами, традиційним самоуправлінням. Ці громади мали привілеї, визначені окремими грамотами чи договорами, однак водночас часто зазнавали обмежень у правах або дискримінації. Важливу роль у міському житті відігравало духовенство - як православне, так і уніатське, католицьке чи вірменське. Його представники мали значний моральний авторитет, доступ до ресурсів і часто виконували функції посередників між владою та населенням.

Система міського самоврядування в середньовічній Україні формувалась під впливом європейських зразків, зокрема магдебурзького права, яке поширилося на значну частину українських міст з XIV століття. Цей правовий устрій надавав містам автономію в управлінні внутрішніми справами, господарством, судочинством і фінансами. Центральною постаттю у міській адміністрації був вїт представник королівської чи великокнязівської влади, який очолював магістрат і мав повноваження в адміністративних, судових і поліційних питаннях. Вїта обирала або затверджувала місцева громада, однак з часом ця посада могла передаватися спадково або ставати об'єктом купівлі.

Управління містом здійснювали також лавники і райці. Лавники склали міський суд і розглядали цивільні та кримінальні справи, а райці - члени ради міста опікувалися господарськими, фінансовими та організаційними питаннями. Разом ці органи утворювали магістрат - головний виконавчий і судовий орган самоврядування. Його рішення мали силу закону в межах міста й часто ґрунтувалися на писаних кодексах або звичаєвому праві. Магістрат мав право накладати податки, організувати міську варту, розподіляти землю, регулювати торгівлю і навіть карбувати власну монету хоча останнє було радше винятком, ніж правилом.

Доступ до органів самоврядування мали насамперед представники заможного міщанства. Обирати й бути обраними могли тільки повноправні громадяни - тобто ті, хто мав нерухомість, займався постійною діяльністю в межах міста і не перебував у борговій чи кримінальній залежності. Жінки, наймити, сезонні робітники, інородці - як правило, були виключені з виборчого процесу. Таким чином, хоч самоврядування було демократизованим у межах міської громади, воно все ж залишалося обмеженим у соціальному розрізі.

Функціонування міського самоврядування нерозривно було пов'язане з економічними інтересами міщан. Магістрат контролював торгівлю, встановлював мита, слідкував за якістю товарів і послуг, визначав правила діяльності ремісничих цехів і контролював дотримання цехових статутів. Через систему дозволів, зборів і регламентів міська влада організовувала економічне життя громади, стимулюючи розвиток внутрішньої торгівлі та зв'язки з іншими містами. Водночас, самоврядування забезпечувало певний рівень безпеки й правового захисту для підприємливих громадян, які вкладали кошти в інфраструктуру, майстерні, склади чи лавки.

У критичні моменти - під час нападів, епідемій чи стихійних лих - саме міські урядовці координували дії мешканців, організовували оборону, дезінфекцію вулиць або забезпечення продовольством. Завдяки самоврядуванню, міста могли швидко реагувати на загрози без постійного втручання з боку центральної влади. Крім того, саме через органи самоврядування громада вела переговори з державними чи воєнними представниками, відстоювала свої привілеї, або навіть висловлювала незадоволення діями вищої адміністрації.

У культурному житті міста влада теж відігравала активну роль. Вона підтримувала школи, бібліотеки, фінансувала церкви, організовувала міські святкування та ярмарки. Впливові городяни з лави райців або лавників часто ставали меценатами - замовляли ікони, рукописи, каплиці, фіндували стипендії для бідних учнів. Така участь у житті міста дозволяла еліті підвищувати свій авторитет і забезпечувала соціальне визнання серед громади.

Середньовічна міська громада в Україні, попри свою соціальну нерівність, функціонувала як відносно цілісна і самоорганізована структура. Система самоврядування, особливо під впливом магдебурзького права, сприяла

розвиткові почуття відповідальності, локального патріотизму та правової свідомості серед мешканців. Міста ставали осередками політичної культури, де мешканці не лише дотримувались законів, а й самі брали участь у їхньому творенні та реалізації. Участь у міському житті, в організації торгівлі, судочинства, доброчинності та освіти виховувала в містян відчуття власної гідності й приналежності до чогось більшого, ніж просто соціальна роль чи фах.

Попри обмеження, пов'язані з соціальним походженням чи статком, система самоврядування забезпечувала відносну стабільність і передбачуваність життя в місті. Вона створювала механізми взаємного контролю, відповідальності й участі в ухваленні рішень. Водночас - вона також була інструментом легітимізації влади міської еліти, що нерідко використовувала свої позиції для захисту власних інтересів. Проте саме завдяки існуванню чітко структурованої і функціонуючої системи управління міста змогли витримати історичні виклики, адаптуватися до політичних змін, зберегти локальні особливості і стати важливими центрами економіки, культури та права на українських землях.

Таким чином, соціальні верстви та система самоврядування були не просто формальними компонентами міського життя - вони формували саму суть міської ідентичності. Через них реалізовувалася взаємодія між окремим мешканцем і спільнотою, між владою та громадою, між традицією та зміною. Ці механізми не лише підтримували порядок і керованість, але й сприяли зародженню громадянського мислення, що стане основою новітніх уявлень про суспільство у пізніші епохи.

3.2 Цехи, ремесла та торгівля як основа міської економіки

В средневековой Украине городское хозяйство развивалось прежде всего благодаря ремеслам и торговле, которые стали основой формирования не только экономического уклада, но и социальной организации городской жизни. Ремесленники производили все необходимые для повседневного использования товары — от одежды до орудий труда, от посуды до мебели и украшений. В городах работали ткачи, сапожники, портные, гончары, кузнецы, седельники, резчики по дереву, бондари, пекари, кузнецы, ювелиры — каждое из этих ремесел имело свои традиции, технологии и материалы. Города были не только местами проживания, но и прежде всего центрами труда, где формировались производственные центры — мастерские, которые часто передавались по наследству и становились частью семейной истории. Центром ремесленной

жизни была цеховая система. Мастерские — профессиональные организации ремесленников одной или смежной специализации — появились на украинских землях в XIV—XV вв. под влиянием западноевропейских образцов. Они объединяли мастеров на основе четко определенных правил: чтобы поступить в мастерскую, нужно было пройти обучение, выдержать определенный срок в качестве ученика и подмастерья, а затем создать образец работы — так называемый «шедевр». После этого мастер мог претендовать на статус мастера и открыть собственную мастерскую. Этот путь занимал годы и предполагал не только профессиональные навыки, но и соблюдение моральных норм, ответственность перед мастерской и городом. Мастерские были не только хозяйственными объединениями — они выполняли важную социальную и религиозную роль. Внутри мастерской мастера помогали друг другу, заботились о вдовах и сиротах умерших коллег, поддерживали стариков или больных. У них были свои покровительственные церкви, часовни и святые покровители. Участие в крестных ходах, строительство алтарей, пожертвования церкви — все это было частью жизни мастерской. В определенном смысле гильдия выполняла функцию братства: она обучала и защищала, поддерживала и контролировала. Гильдии строго регламентировали внутреннюю жизнь своих членов. Они устанавливали правила производства, обеспечивали качество товаров и регламентировали ценовую политику, что позволяло избегать излишней конкуренции и защищать интересы ремесленников. Вступление в гильдию было связано со сложным и длительным обучением, в ходе которого ученики осваивали ремесло под руководством мастеров, изучали не только технику изготовления изделий, но и деловую этику. Подмастерья, проходившие обучение после ученичества, готовились стать мастерами и могли открыть собственные мастерские только после сдачи экзамена и изготовления «шедевра» — изделия высочайшего качества.

Важливою складовою діяльністю гільдії була соціальна підтримка її членів. У разі хвороби, інвалідності чи смерті ремісника гільдія піклувалася про його родину, надавала матеріальну допомогу та організовувала поховання. Гільдії також відігравали значну роль у житті міста, беручи участь у його релігійному та культурному розвитку. Під час свят та релігійних процесій гільдії організовували своїх членів у колони, виконували обов'язки з підтримки порядку та підтримували міські традиції. Фінансування будівництва церков, утримання храмів та підтримка духовенства також лежали на плечах гільдій.

Торговельна діяльність у містах була тісно пов'язана з ремеслами, оскільки продукцію ремісників потрібно було продавати та обмінювати на інші товари, які не вироблялися в місті. Основними центрами торгівлі були ринки та ярмарки, де зустрічалися купці, ремісники та селяни для обміну товарами.

Ярмарки об'єднували не лише місцевих продавців, а й купців з далеких країн, що сприяло поширенню нових технологій, культурних впливів та розширенню економічних зв'язків. Міжнародна торгівля відігравала важливу роль, зокрема через порти Чорного та Азовського морів, а також через торговельні шляхи, що проходили територією України, з'єднуючи Західну Європу зі Сходом.

Міста активно розвивали інфраструктуру, необхідну для торгівлі: будували склади, торгові ряди, суди для розгляду торговельних спорів. Купці сплачували мита та податки, що наповнювало міську скарбницю, дозволяючи їм фінансувати громадські проекти, зміцнювати оборону та підтримувати культурне життя.

Торгівля в середньовічних українських містах була надзвичайно різноманітною. Вона включала не лише обмін місцевими товарами, а й імпорт товарів з різних куточків світу. Спеції, тканини, дорогоцінні метали, хутро, вина та інші екзотичні продукти надходили із Заходу, Сходу та Півдня, розширюючи вибір товарів та збагачуючи споживчу культуру міст. Зовнішня торгівля стимулювала розвиток портових міст, сприяла збагаченню купецьких кіл та поширенню нових ідей, технологій, стилів та культурних традицій.

Значну роль в економіці міста відігравали купці, які об'єднувалися в торговельні братства. Вони організовували торговельні експедиції, встановлювали ділові зв'язки з іншими містами та державами, інвестували в розвиток міської інфраструктури. Купці мали власні привілеї, часто отримували дозвіл на проведення ярмарків та підтримку від міської влади у захисті своїх прав.

Розвинена торгівля також вимагала ефективної системи контролю та регулювання. Міські чиновники стежили за доброчесністю торговельних операцій, контролювали якість товарів та дотримання вагових норм. У містах існували спеціальні органи, які розглядали торговельні суперечки та карали шахрайство або підробку. Такі механізми сприяли формуванню довіри між продавцями та покупцями, що було важливим фактором стабільності та процвітання міського ринку.

Ремісничі та торговельні структури взаємодіяли між собою та підтримували баланс, що дозволяло місту бути економічно життєздатним та соціально впорядкованим. Майстерні забезпечували якісні товари та стабільну зайнятість, торгівля – ринки збуту та приплив нових ресурсів. Ці дві складові разом визначали обличчя міста, його статус та роль у регіоні.

Економічна структура міст з їхньою гільдійською системою та торгівлею впливала не лише на матеріальне благополуччя, але й на соціальну структуру,

культурні процеси та навіть політичне життя. Ремісники та купці становили міську еліту, яка активно брала участь у самоврядуванні, ставила на порядок денний питання розвитку інфраструктури, безпеки та підтримки громадських ініціатив. Вони фінансували будівництво громадських будівель, храмів, шкіл та лікарень, що підкреслювало їхню роль у житті міста.

Поступово цехи і купецькі гільдії стали місцем формування міського громадянського суспільства, де розвивалися почуття солідарності, взаємоповаги і відповідальності. Через участь у колективних організаціях ремісники отримували соціальний захист, доступ до освітніх ресурсів, можливість поліпшувати своє майстерність і статус. Ця система підтримувала баланс між інтересами різних верств міського населення і сприяла стабільності в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів.

Ремесла та торгівля, будучи основою міської економіки, зробили значний внесок у розвиток середньовічної української культури. Вироби ремісників прикрашали міста, слугували знаком майстерності і статусу, водночас торгівля відкривала двері для культурних обмінів і запозичень. Міста ставали місцем зустрічі різних народів і культур, де ідеї, звичаї та технології поступово змішувалися, створюючи унікальний міський колорит.

Таким чином, цехи, ремесла і торгівля не були просто економічними категоріями - вони становили комплексну систему, що формувала характер і дух середньовічного міста, його соціальні структури, культурні традиції і політичні інституції. Без цих складових неможливо уявити собі справжнє життя міст України в середньовіччі, адже саме вони визначали повсякденність, статус і перспективи міської громади.

3.3 Вплив зовнішніх факторів (війни, політичні події) на міське життя

Середньовічні міста України розвивалися під постійним впливом зовнішніх факторів – війн, навал, політичних змін та династичних конфліктів. Ці фактори не лише гальмували розвиток міської культури, а й формували особливості міського життя, оборонну архітектуру, соціальну структуру та традиційний спосіб життя мешканців. В умовах частих воєн та змін влади середньовічне місто було не лише місцем торгівлі та ремесел, а й фортифікаційним об'єктом, постійно готовим до оборони. Найбільш чітко це спостерігалось в містах Київської Русі, таких як Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич. Вже в XI-XII століттях ці міста перетворилися на важливі центри

політичного та економічного життя. Однак їх розвиток постійно переривався міжусобицями між князями, походами кочових племен, особливо половців, а пізніше – монголо-татарською навалою. Наприклад, після навали Батия в 1240 році Київ був практично зруйнований. Це зруйнувало інфраструктуру міста, призвело до демографічної кризи, втрати ремісничих традицій та торговельних зв'язків. Місто занепало як політичний та культурний центр, а його функції частково були передані іншим, менш зруйнованим містам.

Військові загрози сприяли розвитку оборонної архітектури в містах. Вали, рови, кам'яні замки та укріплені храми стали невід'ємною частиною середньовічного міського ландшафту. Внаслідок постійних набігів мешканці були змушені вести подвійне життя – з одного боку, займатися ремеслами, торгівлею та вести сімейне господарство, а з іншого – бути готовими до миттєвої мобілізації та оборони міста. У багатьох містах, особливо в прикордонних районах, з'явилися укріплені житлові квартали, а будинки часто мали підземні ходи або товсті кам'яні стіни.

Політичні чинники, зокрема, перехід територій з однієї держави до іншої, також суттєво вплинули на міське життя. Наприклад, після приєднання Галицько-Волинських земель до Польського королівства та Великого князівства Литовського в XIV столітті багато міст отримали Магдебурзьке право, яке докорінно змінило структуру місцевого самоврядування та повсякденне життя. Однак ці позитивні зрушення супроводжувалися інтенсивними соціальними змінами: польська та литовська адміністрація, як правило, запроваджували власні процедури, мову та податкову систему, які іноді вступали в суперечність зі сформованими традиціями руського населення.

Політична нестабільність та воєнні конфлікти також спричиняли великі хвилі міграції. Міста ставали притулками для біженців із спустошених сіл, для ремісників та торговців з інших регіонів. Це сприяло культурному обміну, але й породжувало напруженість між «старими» та «новими» міщанами. У повсякденному житті це проявлялося у змінах архітектури будинків, асортименті товарів на ринках, поширенні нових ремесел, зміні мовного середовища. Так, у містах Поділля та Галичини поступово поширювалися польські, єврейські та вірменські елементи повсякденної культури – від одягу до гастрономії.

У Середньовіччі зовнішні воєнні конфлікти не лише руйнували міську інфраструктуру, а й мали значний вплив на економічне життя міст. У періоди воєн посилювалися процеси мілітаризації міського життя: мирні професії тимчасово занепадали, а натомість розвивалися ковальство, виробництво зброї

та будівництво оборонних споруд. У багатьох містах зростала роль майстерень, які виробляли не лише предмети домашнього вжитку, а й боєприпаси, мечі, списи та щити. Таким чином, війна перетворювала звичайного ремісника на учасника оборонного процесу, часто безпосередньо втягуючи городян у збройне протистояння.

Внаслідок частих набігів та загроз ззовні змінився сам формат повсякденного життя міського населення. Люди навмисно селилися ближче до укріплень або церков, які мали товсті стіни та могли служити останнім притулком у разі нападу. Деякі будинки мали спеціальні сховища для їжі, води, а також приховані підвали. Такий спосіб життя сприяв формуванню особливого «оборонного способу життя», де питання виживання стояло нарівні з виробництвом чи торгівлею. Значним викликом для традиційної культури міст були також релігійні війни, або ті конфлікти, що мали релігійно-політичне підґрунтя. Протистояння між православними та католицькими громадами, особливо на Західній Україні у XV-XVI століттях, створювало постійну напруженість. На рівні повсякденного життя це призводило до сегрегації кварталів, обмеження доступу до певних професій, податкового гніту та навіть насильства. Міста, де традиційно переважно проживало русинське (українське) населення, поступово втрачали свої позиції в результаті колонізаційної політики, яку проводила польська шляхта. Таким чином, зовнішні політичні обставини

Ці обставини безпосередньо втручалися в повсякденне життя городян, змінюючи звички, мову та навіть стиль одягу.

Крім того, часті війни призводили до демографічних змін у містах. Через постійні втрати населення внаслідок воєн та спричинених ними епідемій влада заохочувала переселення до міст іноземних колоністів – німців, вірмен, євреїв. Ці групи приносили свої традиції, релігійні обряди, побутову культуру та архітектурні рішення. Міський простір

Політична ситуація також впливала на внутрішній простір міста. Встановлення нового політичного режиму супроводжувалося зміною символічного простору: змінювалися назви вулиць, будувалися нові адміністративні споруди, виникали культові будівлі, що відображали панівну ідеологію. Наприклад, з приходом польської влади у XIV–XV ст. у багатьох містах було споруджено католицькі костели, резиденції воєвод, магістратські установи. Це трансформувало міське середовище як фізично, так і культурно. Православне населення зазнавало маргіналізації, а на побутовому рівні це означало зміну календарних свят, звичаїв, моделей споживання.

Війни також безпосередньо впливали на матеріальний стан міщан. Часті облоги, пограбування міст, примусові реквізиції призводили до зубожіння значної частини населення. Багато родин втрачали майно, знищувалися ремісничі майстерні, згоряли житлові будинки. Відновлення після воєнних руйнувань тривало роками, а іноді й десятиліттями. Це спонукало мешканців шукати більш економні, практичні рішення в побуті - зокрема, спрощення в архітектурі, використання дешевших матеріалів, зміну структури харчування та одягу.

Крім того, в умовах політичної нестабільності розвивалися нові форми комунікації в межах міських громад. Через постійні зовнішні загрози люди більше покладалися на горизонтальні зв'язки - підтримку сусідів, родин, ремісничих цехів. Побут ставав колективнішим: міщани гуртувалися в спільноти, разом відзначали релігійні свята, захищали один одного від свавілля найманих загонів чи іноземних вояків. Це сприяло збереженню українських традицій, навіть в умовах зовнішнього тиску.

Незважаючи на постійні виклики з боку зовнішніх факторів - воєн, іноземного панування, політичних катаклізмів - середньовічні українські міста зуміли зберегти основи своєї традиційно - побутової культури. Саме завдяки тиску зовнішніх обставин сформувалися такі її риси, як гнучкість, здатність до адаптації, оборонність, прагнення до колективної самоорганізації. Побут міщан відзначався поєднанням глибоко вкорінених звичаїв і вимушеною відкритістю до змін - від нового способу ведення господарства до побутових деталей інтер'єру.

Зовнішні впливи - не лише воєнні, а й культурно - політичні - виявлялися і у збагаченні міського середовища новими елементами. Під владою Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої в українських містах поширювались латинські адміністративні моделі, європейські архітектурні стилі (готика, ренесанс), ремісничі технології, книги, освіта. Така культурна дифузія не знищувала цілком місцеву традицію, а змушувала її розвиватися, шукати нові форми збереження ідентичності. У побуті це проявлялося в синкретизмі - коли, наприклад, українська кухня збагачувалася іноземними інгредієнтами, а традиційний одяг прикрашався новими елементами, запозиченими з польської чи вірменської моди.

Водночас варто наголосити: саме в умовах політичної нестабільності середньовічні українські міста стали центрами національного відродження. Прагнення до автономії, збереження віри, традиційного устрою та мови спонукало міщан створювати братства, школи, друкарні. Такі ініціативи, зокрема у Львові, Києві, Луцьку, були прямою відповіддю на зовнішній

політичний та культурний тиск. У повсякденному житті це зміцнювало родинні зв'язки, підвищувало роль церковних свят, традиційного календаря, зберігало місцеві обряди, звичаї, кухню, ремесла. Таким чином, середньовічне міське життя в Україні було не лише жертвою зовнішніх впливів – воно стало прикладом активного опору, адаптації та збереження культурної наступності. У результаті зовнішні фактори – хоча й були постійним джерелом загрози для середньовічних українських міст – водночас виступали факторами загартування та оновлення. Під їхнім тиском формувалася особлива повсякденна культура: практична, глибоко прив'язана до громади, але водночас гнучка, здатна зберігати ключові елементи національної ідентичності. Середньовічне українське місто – це простір, у якому через війни та політичні потрясіння виросло коріння стійкої традиції, що пережила століття.

3.4 Геральдика, символіка та просторове оформлення міського простору

У середньовічних містах України геральдика, символіка та просторове оформлення міського простору відігравали ключову роль у формуванні міської ідентичності, соціального порядку та політичного самовизначення. Умови частих змін влади, потреба в обороні та самоорганізації громад сприяли розвитку символічної мови, яка відображала статус, історію, традиції й прагнення мешканців. Символіка стала не просто зовнішнім атрибутом міста - вона формувала його образ у свідомості жителів та гостей, позначала межі прав і обов'язків, а також структурувала сам простір.

Особливе місце у цьому процесі займала геральдика - система міських гербів, яка активно розвивалась, особливо після отримання багатьма містами Магдебурзького права у XIV–XV століттях. Це право передбачало не лише самоврядування, а й право на власну печатку й герб. У гербах міст зазвичай використовувалися символи, які відображали як історичне походження, так і прагнення громади. Наприклад, герб Львова - із золотим левом на синьому тлі, що виходить із міських воріт, - символізував і хоробрість, і незалежність, і важливість міських укріплень. Герби часто прикрашали міські брами, магістратські будівлі, церкви, а також використовувалися в офіційних документах. Таким чином, геральдика виконувала не лише декоративну, а й правову, політичну та комунікативну функцію.

Поряд із гербами важливим елементом міської символіки були прапори, печатки, кольорові гами одягу та оздоблення, які позначали належність до конкретного міста або цеху. Цехові знаки також становили невід'ємну частину просторового оформлення: ремісничі квартали прикрашалися зображеннями

інструментів, знарядь праці, святих покровителів професій. Це слугувало не лише орієнтиром у місті, а й виявом культурної гордості й соціального престижу. У символіці цехів часто використовувалися тварини, рослини, геометричні фігури або навіть стилізовані зображення будівель - усе це впліталось у тканину міського побуту.

Оформлення міського простору в середньовічній Україні мало виразну ієрархічну структуру, де кожен простір мав своє значення й символіку. Центральну частину міста зазвичай займала ратуша або магістрат - символ міського самоврядування. Поруч розташовувались торгові ряди, церкви, площі для зібрань і ярмарків. Кожен об'єкт мав не лише практичну функцію, а й символічну вагу. Наприклад, дзвін на ратуші слугував не лише для оповіщення часу, а й був голосом громади - його дзвін міг означати початок оборони, збори міщан або сповіщення важливої звістки.

Особливого значення символіка набувала в контексті міських воріт, веж та оборонних укріплень, які були не лише стратегічними об'єктами, а й носіями образу міста. Ворота часто оздоблювали гербом міста або фресками, які зображали сцени історичної слави, святих покровителів, або алегорії сили й стійкості громади. Таке оформлення справляло глибоке враження на подорожніх, купців і дипломатів, які прибували до міста, і водночас формувало почуття гордості у мешканців. У містах Галичини, Волині й Поділля збереглися свідчення про барельєфи, які прикрашали міські укріплення, зокрема зображення левів, орлів, хрестів або інших християнських символів.

Простір середньовічного міста структурувався відповідно до соціальних і професійних меж, і ця структура підкріплювалася візуально. Кожен квартал мав певну спеціалізацію й символіку. Наприклад, ювелірні майстерні прикрашались зображеннями дорогоцінних каменів, ваг, мініатюрних корон; ковальські вулиці - знаряддями праці, колесами, підковами; гончарі - символами вогню та землі. Усе це було не просто орнаментом, а елементом інформативної та естетичної мови міського простору, що полегшувала навігацію, створювала візуальну цілісність і укорінювала традиції.

Святий покровитель міста або цеху мав не менш важливу роль у символічному оформленні. Його зображення могли розміщуватися на вітражах храмів, біля входу в квартали, а також на хоругвах під час урочистих процесій. У Львові, наприклад, вшанування святого Юра (Юрія - Змієборця) відбувалося не тільки в церковному контексті, а й у міському - у вигляді барельєфів, флагштоків, оберегів на фасадах. Такі образи були глибоко вкорінені в щоденне життя

мешканців, входили у складову традиційної культури та ставали важливою частиною міської самоідентифікації.

Крім стаціонарних об'єктів, до символіки міста належали й тимчасові просторові елементи, пов'язані з важливими подіями - приїздом князя, ярмарками, релігійними святами. На головних площах монтувалися тріумфальні арки, дерев'яні конструкції з міською символікою, гербами, декоративними тканинами з міськими кольорами. Такі події закріплювали символічний статус міста, а елементи святкового оформлення нерідко переходили в постійний міський декор.

У межах геральдично - символічного оформлення середньовічного міста значну роль відігравала архітектура сакральних споруд - соборів, церков, монастирів, які не лише домінували у міському ландшафті, а й виконували потужну ідеологічну функцію. Їхні фасади часто прикрашались зображеннями патронів міста, гербами добродійців, написами церковнослов'янською чи латинською мовами. Це несло потужне послання про релігійний, соціальний і політичний лад громади. Наприклад, фасади Успенської церкви у Львові або соборів у Луцьку й Острозі містили декоративні елементи, що демонстрували не тільки художній смак, а й громадську самосвідомість міста - приналежність до православного світу, відкритість до культурних впливів, захищеність і заможність.

Кладовища, як частина просторової символіки, теж мали значення. Розташовані за межами міських валів або поряд із церквами, вони часто поділялися на конфесійні чи цехові ділянки. На надгробках вирізьблювали геральдичні символи родів, професійні знаки, короткі епітафії. Таким чином, навіть після смерті міщани залишалися частиною міського символічного простору, а місця поховань ставали важливою частиною історичної пам'яті міста.

Не менш важливою складовою міської символіки були водні джерела - фонтани, колодязі, водограї. Їх часто прикрашали скульптурними композиціями, що мали не лише естетичне, але й ритуальне значення. У Львові, наприклад, відомі фонтани із зображенням античних богів (Нептун, Амфітріта, Адоніс), які були встановлені пізніше, в період ренесансу, але коріння цієї традиції - у середньовічній практиці надання простору символічної ваги. Вода як символ життя, чистоти й благословення набувала особливого значення в християнському місті.

Колір у просторі міста теж мав символічне навантаження. Магістратські та цехові будівлі фарбували в певні кольори, які відповідали соціальній ролі або геральдичним традиціям. Наприклад, червоний і золотий - символ влади й

добробуту; синій - миру й стабільності; зелений - оновлення й надії. У святкові дні вулиці прикрашали прапорами й стрічками з цими кольорами, підсилюючи загальний символічний ефект простору.

Отже, геральдика, символіка та просторове планування в середньовічних містах України не були формальними чи випадковими елементами – вони формували цілісну міську візуальну ідентичність, яка водночас була естетичною, ритуальною, політичною та комунікативною. Місто в середньовічній уяві – це не лише будівлі, ринок та вулиці, а насамперед простір, наділений значенням, у якому кожен елемент мав свою мову. Знаки, герби, символіки, кольори, зображення на фасадах – все це працювало на формування колективної пам'яті, на підтримку єдності громади, на демонстрацію сили та честі міста.

Ця символіка була динамічною – вона змінювалася під впливом політичних процесів, нових культурних впливів, інтеграції різних етнічних груп. Наприклад, з приходом німецьких колоністів до міст Волині та Галичини зросла роль латинської геральдичної традиції; єврейські громади створювали власні знаки та візуальні маркери кварталів; вірменські громади – храмові декоративні композиції, унікальні написи та прикраси, що додавали місту багатшаровості символіки.

Водночас українські міста не втратили своєї самотності. Унікальні риси традиційного міського життя – повага до релігійних символів, образ покровителя, народна декоративна традиція – пронизували всі рівні простору. Геральдика та символіка були засобом збереження історичної безперервності. Навіть у періоди воєн, руйнувань та зміни влади мешканці зберігали герби на печатках, оновлювали зображення покровителів та відновлювали старі написи на будівлях.

В результаті геральдичні знаки, архітектурна символіка, просторові маркери та кольори перетворили середньовічне місто на текст, який можна було «читати». Це був текст про владу та права, про традиції та ремесла, про віру та захист, про спільну пам'ять та спільне майбутнє. І хоча багато з цих елементів зникли під натиском часу, війни чи модернізації, їхні сліди збереглися – у вигляді гербів, назв, фрагментів міських стін та у свідомості тих, хто називав ці міста своїм домом.

РОЗДІЛ 4. ТРАДИЦІЙНО - ПОБУТОВА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

4.1 Взаємозв'язок міської та сільської культури

У середньовічній Україні існував тісний взаємозв'язок між міською та сільською культурами, що проявлялося в численних аспектах повсякденного життя, економіки, ремесел, релігійних практик, архітектури та навіть менталітету населення. Хоча міста та села мали різні функції в тогочасному суспільстві, вони не існували ізольовано одне від одного. Навпаки, між ними постійно циркулювали матеріальні та духовні цінності, знання, звичаї та традиції.

Міста середньовічної України виникали переважно як центри ремесел, торгівлі, управління та оборони. Їхнє населення було більш різноманітним за соціальним та етнічним складом, порівняно з сільською місцевістю. Водночас сільська місцевість залишалася основним джерелом їжі, сировини та робочої сили для міст. Більшість міських жителів, навіть проживаючи в місті, підтримували тісні сімейні чи економічні зв'язки з сільською місцевістю. Нерідко траплялися випадки, коли міщани володіли селянськими наділами або тримали худобу, яку віддавали на випас у сільській місцевості.

У культурному аспекті сільські традиції мали значний вплив на міське життя. Наприклад, у середньовічних містах можна було побачити дерев'яні будівлі з оздобленням, характерним для сільського житла. Особливо це стосувалося дрібних містян, які наслідували архітектурні форми та способи оздоблення житла, поширені в навколишніх селах. Елементи сільського декоративно-ужиткового мистецтва – такі як різьблення по дереву, вишивка, кераміка – проникали в міське середовище та використовувалися в оздобленні інтер'єру, одязі та побутовому начинні.

Водночас міста впливали на сільське середовище, зокрема через поширення нових ремесел, технік виробництва і навіть елементів міського життя. Через торговельні зв'язки, ярмарки, паломництва та міграції частина міської культури проникала в села. Селяни купували у міських ремісників прикрашений посуд, предмети побуту, прикраси, одяг та взуття. Деякі селяни, які були заможними, прагнули наслідувати містян, переймаючи модні тенденції в одязі чи способі життя. Це було особливо помітно в прикордонних селах або тих, що розташовані поблизу великих міст – таких як Київ, Львів, Чернігів чи Кам'янець.

Окрім матеріальної культури, відбувалося також культурне збагачення духовного характеру. У сільське середовище поступово проникали церковні свята, обряди та релігійні практики, що мали міське коріння або поширювалися монастирями. Наприклад, поширення церковного живопису, ікон, хрестів та стиль церковного оздоблення часто мали місто як джерело інновацій. У свою чергу, багато міських свят та звичаїв мали сільське походження – це були дохристиянські традиції, що зберігалися у вигляді фольклору, музики та звичаїв, які городяни продовжували практикувати у своїй громаді.

Особливим проявом взаємозв'язку було ремесло. У багатьох випадках сільські ремісники переїжджали до міст, де мали можливість удосконалювати свою майстерність, відвідувати майстерні та заробляти більше. Водночас ремісничі знання поверталися до сіл через учнів або родичів, які навчалися в місті, а згодом продовжували свою ремісничу діяльність у сільській місцевості. Такий взаємний обмін сприяв поширенню нових технік та матеріалів у селянському житті.

Варто також зазначити, що чіткий поділ між «міським» та «сільським» способом життя в середньовічній Україні був радше умовним, ніж абсолютним. Значна частина міського населення займалася дрібним сільським господарством, тримала худобу та обробляла городи, і таким чином елементи сільського життя були присутні в повсякденному житті міщан. Особливо це стосувалося міст з невеликою кількістю населення, де ремесла та торгівля ще не були сильно розвинені. Таким чином, місто в середньовічній Україні часто поєднувало функції економічного, адміністративного та культурного центру, але водночас мало чітко виражений сільський побутовий характер. Ще одним важливим проявом взаємозв'язку між міським та сільським середовищем були шлюбні зв'язки. У багатьох випадках міщани брали за дружин селянок або виходили заміж за сільських дівчат, що сприяло обміну традиціями, звичаями, кухнею і навіть мовними особливостями. Через жінок до міста потрапляли нові побутові техніки та сільські звичаї, а з міста – мода, нові види кухонного начиння, меблів, звички гігієни та оздоблення дому. Такий обмін утворював своєрідний культурний синтез, в результаті якого середньовічна культура українських міст набувала неповторного вигляду.

Варто також врахувати мобільність населення. Середньовічне суспільство, хоча й було значною мірою статичним, все ж мало приклади переселення – зокрема, у випадках селян, які тікали від феодалного гніту або переїжджали до міста в пошуках роботи. В результаті в міське середовище потрапляли нові люди, які приносили з собою особливості місцевих сільських культур. Це, у свою чергу, збагачувало міську культуру та робило її більш різноманітною.

Таким чином, культурна взаємодія між містом і селом у середньовічній Україні була процесом постійного обміну та взаємопроникнення. Місто не було ізольованим оазисом прогресу, а село – застиглою традицією. Обидва середовища розвивалися у взаємозалежності: село постачало ресурси, зберігало давні звичаї, ремесла та ритуали, тоді як місто виступало центром інновацій, нових форм організації праці, виробництва та соціальних відносин.

Цей взаємозв'язок вплинув на формування унікальної традиційної та побутової культури, в якій гармонійно поєднувалися елементи старого та нового, сільського та міського. Саме завдяки цьому синтезу українська культура зберегла глибокий зв'язок із землею та народними традиціями, не втрачаючи здатності до оновлення та адаптації перед обличчям історичних змін. Ця риса стала основою для пізнішого розвитку української національної ідентичності, в якій міцне сільське коріння поєднується з багатством міського культурного досвіду.

Зрештою, у середньовічній Україні місто та село були не антагоністами, а радше двома складовими єдиного культурного простору, які взаємно збагачували та формували самобутній характер українського суспільства.

4.2 Трансформація міського побуту у пізньому середньовіччі

Побутове життя міст у пізньому середньовіччі (XIV–XVI ст.) зазнало помітних змін, зумовлених як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. До внутрішніх належали економічне зростання, розвиток цехової організації ремесел, урбанізація та формування заможного міщанства. Зовнішні ж фактори включали вплив західноєвропейських культурних

тенденцій, зокрема через торгівлю, дипломатію, освіту та релігійні контакти.

Першою важливою ознакою трансформації міського побуту стала зміна житлової архітектури. У містах зростала кількість кам'яних і цегляних будинків, особливо у Львові, Кам'янці - Подільському, Києві, Луцьку. Якщо у ранньому середньовіччі переважали дерев'яні хати з солом'яними дахами, то у пізньому середньовіччі почали будувати двоповерхові кам'яниці з черепичними дахами, підвалами, коминами. У містах з'являлися квартали, де будинки розташовувалися щільно один до одного, формуючи чітку вуличну мережу.

Змінювався і внутрішній простір житла. Поряд із традиційною «хатою з піччю» з'являлися нові функціональні зони: кімнати для прийому гостей, окремі спальні, комори для зберігання товарів. У заможних родинах інтер'єр прикрашався привезеним посудом, килимами, дзеркалами, іконами у стилі ренесансної школи. Упорядковувалося освітлення – вживалися свічники, лампадки, вікна ставали більшими й могли мати скло.

Ще однією важливою рисою трансформації побуту було розширення спектру харчування та кухонної культури. У містах зростала кількість продуктів, що потрапляли через торгівлю: риба, спеції, імбир, родзинки, мигдаль, заморські вина. Формувалася нова культура їжі: з'являлися окремі кухні, посуд для подачі страв, стіл із лавами або стільцями. У міських їдальнях, шинках і трактирах обід став соціальним актом – нагодою для зустрічей, обговорення справ і укладення угод.

Паралельно з матеріальними змінами побуту, відбувалися і важливі зрушення у щоденній поведінці, звичаях і способі життя міщан. З утвердженням міського самоврядування (магістратів, ратуш), зростанням цехової структури ремесел і ремісничих об'єднань, побут міського населення набував чіткішої організованості та регламентації. Наприклад, з'являлися приписи щодо чистоти вулиць, розміщення торгових точок, використання колодязів і громадських споруд.

Міщани почали більше дбати про санітарні умови, зокрема у великих містах: облаштовували громадські лазні, колодязі, зливові канали, стічні ями. У статутах деяких міст чітко фіксувались правила утримання подвір'я, заборона викидати сміття на вулиці, обов'язки з благоустрою, що

свідчить про формування міського побуту як більш впорядкованої системи.

Особливої уваги заслуговує меблювання житла, яке поступово ускладнювалося: окрім традиційних лав, скринь та столів, з'являлися шафи, полиці, переносні скриньки, дзеркала, дерев'яні панелі на стінах. Для освітлення використовували каганці, воскові свічки та олійні лампи. Інтер'єр міського житла в пізньому середньовіччі набував естетичного характеру – господарі прагнули прикрасити його предметами розкоші, навіть якщо ті були імпортованими або наслідували західноєвропейські зразки.

Також у пізньому середньовіччі формується новий тип міського дозвілля. Поряд із традиційними народними гуляннями, релігійними святами, обрядами, у містах з'являлися більш організовані форми відпочинку: театральні вистави на площах, виступи мандрівних співців, змагання цехів, участь у братствах. Зростала роль читання, книжки ставали доступнішими, особливо після поширення кириличного та латинського книгодрукування.

Також помітною була соціальна стратифікація міського населення, яка відображалася і в побуті. У містах чітко окреслювалися побутові відмінності між заможними купцями, цеховими майстрами, дрібними ремісниками та біднотою. Наприклад, житло багатого купця чи ремісника мало кілька кімнат, власну кухню, господарське подвір'я, окрему майстерню чи склад. Тим часом бідніші міщани часто мешкали в малих дерев'яних хатах на околицях міста або навіть під наймом, в одному приміщенні поєднуючи житлову, господарську і виробничу функції.

У пізньому середньовіччі також посилюється вплив західноєвропейських норм і стилів життя, особливо у містах, що перебували під владою Польщі, Литви, Угорщини чи Молдавії. Через контакти з латинською культурою (зокрема у Львові, Кам'янці - Подільському, Перемишлі) у міський побут проникали елементи готики та ренесансу – у будівництві, одязі, інтер'єрі, навіть у манерах поведінки. Це засвідчує поступову зміну світогляду: міщанин починає себе усвідомлювати не лише членом громади, а й індивідуальною особистістю зі статусом, смаком, певними правами й обов'язками.

Особливу роль у трансформації міського побуту відіграла освітня і релігійна культура. Зростання кількості шкіл, діяльність братств і монастирів сприяли появі грамотного прошарку населення, який активно впливав на побутову культуру: з'являлися книги, рукописні молитви, ікони з текстами, домашні вівтарі. Міщани починають більше уваги приділяти сімейному вихованню, моральним нормам, побожності – і це також позначається на структурі побуту.

4.3 Спадщина середньовічних міст у сучасній культурній пам'яті

Середньовічні міста України відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні національної культурної пам'яті. Їхня історія, архітектура та традиції є невід'ємною частиною сучасного українського ідентичного коду, а також джерелом натхнення для мистецтва, літератури і громадського життя. Спадщина цих міст зберігається не лише у вигляді археологічних пам'яток чи музейних експонатів, а й у свідомості людей, у звичаях, фестивалях і популярних культурних практиках.

Архітектурна спадщина та її значення

Одним із найяскравіших проявів середньовічної спадщини є збережені архітектурні пам'ятки, що виступають як «живі свідки» минулого. У Львові - це середньовічний центр із вузькими кам'яними вуличками, площами Ринок і Солянка, ансамблем ратуші, старовинними костелами, монастирями, палацами і кам'яницями. Кам'янець - Подільський славиться своїм величним замком, який не лише служив оборонною фортецею, а й був культурним центром.

Ці архітектурні комплекси не тільки зберігають технічні та естетичні особливості епохи, а й впливають на сучасну урбаністику. Вони формують простір, який спонукає до туризму, культурних заходів і фестивалів. Наприклад, щорічний фестиваль «Ніч у Львові» привертає тисячі відвідувачів, дозволяючи відчувати атмосферу середньовічного міста через музичні виступи, театралізовані екскурсії та ярмарки.

Традиції, ремесла і фестивалі як елементи культурної пам'яті

Спадщина середньовічних міст живе також у традиціях і ремеслах, що передаються із покоління в покоління. Відновлення та підтримка старовинних ремесел - гончарства, ткацтва, ковальства - допомагають

зберігати автентичність культури і приваблюють туристів. В українських містах і містечках регулярно відбуваються ярмарки та фестивалі, де відтворюють стародавні обряди, ремісничі майстер - класи, народні танці і пісні.

Особливо важливою є роль міських братств і гільдій, які в середньовіччі відігравали не лише економічну, а й соціокультурну роль. У сучасності відродження братств у формі історичних клубів і культурних організацій сприяє збереженню традиційної міської культури.

історичні наративи та освіта

Середньовічні міста - це і джерело історичних наративів, які широко використовуються у школах, університетах, музеях і культурних проектах. Вивчення середньовічної історії українських міст допомагає формувати у молодого покоління усвідомлення національної ідентичності, повагу до культурної спадщини і розуміння історичних процесів.

Музеї середньовічної культури, такі як Львівський історичний музей чи Кам'янець - Подільський музей фортифікацій, демонструють побут, ремесла, предмети інтер'єру та одягу, що дає змогу відчутти атмосферу минулого і глибше зрозуміти життя містян того часу.

Виклики збереження спадщини

Водночас спадщина середньовічних міст стикається із викликами сучасності - урбанізацією, недбалістю, економічними труднощами. Збереження історичних будівель вимагає значних фінансових і технічних ресурсів, а також комплексного підходу до планування міського простору. Активне залучення громадськості, державна підтримка, міжнародні проекти з реставрації допомагають зберегти цю спадщину для майбутніх поколінь.

Міська спадщина у сучасних культурних практиках і мистецтві

Середньовічні міста не лише надихають архітекторів та урбаністів, але й активно впливають на сучасне мистецтво. Вони стають темою живопису, фотографії, літератури, кіно і театру. Образи середньовічних міських вулиць, замків, фортифікацій часто використовуються у художніх творах,

які прагнуть передати дух минулого або створити атмосферу історичного роману.

Також середньовічна тема займає важливе місце у сучасних фестивалях історичної реконструкції, де учасники одягаються у костюми того часу, відтворюють ремесла, військові вправи, щоденні заняття середньовічних містян. Ці заходи не лише розважальні, а й освітні, вони формують живий зв'язок між минулим і сучасністю.

Туризм як фактор збереження і популяризації спадщини

Туризм у містах із середньовічною спадщиною став потужним економічним ресурсом. Львів, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Луцьк та інші центри щороку приваблюють сотні тисяч туристів, що стимулює розвиток інфраструктури, готельного бізнесу, гастрономії та торгівлі сувенірами. Це, у свою чергу, мотивує місцеву владу та громади підтримувати та відновлювати історичні пам'ятки, організовувати культурні заходи.

Важливо, щоб туризм також сприяв міжнародному обміну культурними цінностями, що зміцнює престиж українських міст та їхнє місце у світовій культурній спадщині. Зокрема, Львів має статус міста – пам'ятки ЮНЕСКО, що є додатковим фактором збереження його історичного середовища.

Спадщина у повсякденному житті та місцева ідентичність

Середньовічна спадщина також відображається у сучасних звичаях, ідентичності мешканців міста. Наприклад, у Львові чи Кам'янці-Подільському існують місцеві легенди та традиції, пов'язані із замками, братствами та історичними подіями, які передаються в сім'ях та культурних колах. Ці елементи формують дух міста та об'єднують мешканців навколо спільної історії.

Багато мешканців пишаються своєю приналежністю до міста з такою багатою історією, що це зміцнює відчуття місцевої ідентичності. Це проявляється у дотриманні традицій, участі у міських святах, збереженні старих ремесел та кулінарних рецептів.

Освіта, наукові дослідження та популяризація спадщини

Освітня діяльність має велике значення у збереженні та передачі спадщини середньовічних міст. Університети та історичні факультети проводять курси, семінари та дослідження, присвячені вивченню історії міського життя, архітектури та культури середньовічної України. Це не лише формує нове покоління фахівців – істориків та реставраторів, а й підвищує загальну обізнаність суспільства.

Музеї, культурні центри та бібліотеки активно організовують виставки, лекції та історичні реконструкції, що популяризують середньовічну спадщину серед широкої аудиторії. Важливим інструментом також стають сучасні цифрові технології: віртуальні тури, онлайн-архіви та мобільні додатки з північниками по історичних пам'ятках.

Міжнародна співпраця та роль ЮНЕСКО

Україна є учасницею багатьох міжнародних програм, спрямованих на збереження культурної спадщини. Зокрема, історичні центри Львова, Чернівців та Кам'янця-Подільського включені до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Цей статус зобов'язує нас дбайливо ставитися до пам'яток та підтримувати їх на найвищому рівні.

Міжнародні реставраційні проекти, обмін досвідом з європейськими країнами, залучення грантів і технологій значно розширюють можливості збереження спадщини. Водночас це створює умови для культурного діалогу та підвищення туристичної привабливості міст.

Виклики та перспективи збереження спадщини

Хоча спадщина середньовічних міст є важливим ресурсом для культури та економіки, вона вимагає системного підходу до захисту. Урбанізація, будівництво нових будівель, зміна клімату та недостатнє фінансування можуть призвести до втрати або руйнування пам'яток.

Перспективою є розробка комплексних програм збереження, що включають залучення громадськості, освітні кампанії, сучасні технології моніторингу та реставрації, а також законодавчу підтримку охорони культурної спадщини.

Висновки

У результаті дослідження середньовічних міст України крізь призму традиційно-побутової культури було встановлено, що міське життя в цей період формувалося під впливом багатьох чинників — соціально-економічних, політичних, культурних і релігійних. Середньовічні міста стали осередками не лише торгівлі та ремесел, але й унікального культурного синтезу, що об'єднав місцеві традиції з європейськими й східними впливами.

Побут міщан відображав загальний рівень розвитку громади. В архітектурі, облаштуванні осель, ремісничій діяльності та культурних практиках спостерігалася чітка соціальна стратифікація. Планування міст та житлових кварталів відповідало потребам захисту, господарювання та повсякденного життя. Значну роль відігравали фортифікаційні споруди, система цехів, квартальна організація та релігійні інститути.

Житлове середовище — від простих дерев'яних хатин до кам'яних будинків багатих городян — свідчило про рівень майнового розшарування, водночас формуючи єдиний культурний простір. Інтер'єр житла, побутові речі, декоративні елементи, святковий та релігійний побут демонструють тісний зв'язок із традиціями, моральними нормами та уявленнями про світ.

Значне місце в міському житті займали традиції цехів, релігійних громад і братств. Вони забезпечували соціальну згуртованість, регулювали економічну активність та сприяли духовному життю міщан. Святковий календар, сімейні ритуали, ремісничі звичаї та побутова етика були невід'ємною частиною формування міської ідентичності.

Особливу увагу у роботі приділено регіональним особливостям: міста Волині, Поділля, Наддніпрянщини, Слобожанщини та Причорномор'я мали власні форми забудови, стилі, рівень ремісничого розвитку й навіть побутові звички, зумовлені природними умовами, етнічним складом населення та рівнем зовнішніх впливів.

Аналіз джерел — археологічних, писемних, іконографічних та усних — показав, що традиційна побутова культура середньовічних українських міст є надзвичайно багатозоровою та цінною для розуміння історичної

динаміки українського суспільства. Вона відображає не лише умови життя, а й глибші цінності, менталітет і культурні коди міського населення.

Таким чином, середньовічні міста України не тільки забезпечували економічний розвиток регіонів, але й були важливими осередками збереження, трансляції та адаптації традиційної культури. Дослідження цього феномену сприяє глибшому розумінню формування української ідентичності, культурної спадщини та місця міської культури в історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1. Андрій Гречило. Українська територіальна геральдика.**
- 2. Бартоломей Зиморович. *Leopolis Triplex*.**
- 3. Грибовський В. Містечко Микитине і Микитин перевіз. — С. 42. — 1980.**
- 4. Губер О. Що відомо про середньовічних попередників Одеси? // *День*. — 2008. — 30 серпня.**
- 5. Замостяник І. Побутова культура львівського міщанства кінця XVI – початку XVII ст.**
- 6. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. — С. 91–92.**

7. Журнал *Середньовічні міста Полісся*.
8. Ісаєвич Я. Д. Історія української культури. — Т. 2.
9. Книга Большому Чертежу. — М., 1950. — С. 111.
10. Каліщук О. Просторова історія середньовічного та ранньомодерного Луцька: основні напрями вивчення. — 2022.
11. Коваленко В. Сновськ і «Сновська тисяча» // *Місто над Сновом. Зб. статей і матеріалів*. — Ніжин, 2007. — С. 60.
12. Коваленко В. 1300 чи 1100 // *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. — Чернігів, 2007. — С. 21–30.
13. Котляр М. Мобільність княжого двору в Південній Русі // *Україна в Центрально-Східній Європі*. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 36–38.
14. Кучерявий В. П. Урбоекологія. — Львів, 1999.
15. Леп'явко С. Друга столиця Київської Русі // *День*. — 2008. — 20 вересня.
16. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. — С. 345.
17. Наулко В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. Культура і побут населення України.
18. Петрюк С. Малі міські поселення України: аналіз сучасного соціально-економічного стану та проблеми розвитку.
19. UNESCO. *Lviv – ensemble du centre historique*.

